

Kilpailu, yhteistyö ja luottamus elinkeinoelämän puhunnassa säännöstelytalouden aikana 1939–1949

Sota- ja säännöstelytalouden aika on taloushistoriallisessa tutkimuksessa hypätty usein yli tai sivuutettu vähällä, koska se on ajateltu puhtaasti poikkeusajan ilmi-öksi ja siten yleiseltä kannalta vähämerkitykselliseksi.¹ Suhteellisen vähäisessä säännöstelytalouden tutkimuksessa on keskitytty erityisesti talouden rakenteisiin, ulkomaankauppaan ja kansanhuoltojärjestelmän toimintaan. On pidetty itsestään selvänä, että kyse on ollut pelkästään katkoksesta normaalissa taloudellisessa kehityksessä. Tällainen käsitys on syytä asettaa kyseenalaiseksi. Tässä artikkelissa valtiojohtoista taloutta lähestytään uudesta näkökulmasta, joka antaa edellytyksiä tarkastella jatkuvuuksien läsnäoloa murroksessa ja miettiä myös säännöstelytalouden jättämiä pysyviä jälkiä Suomen talouteen.

Tarkoituksena ei ole tutkia sitä, miten sota- ja säännöstelytalous toimi käytännössä ja mikä oli valtiollisen puuttumisen todellinen aste taloudessa, vaan ennen muuta sitä, minkälaiseksi ne esitettiin yksityisen liike-elämän puhunnassa ja minkälaista diskursiivista määrittelykamppailua talouden valtiollisen ohjauksen ja markkinatalouden mekanismien välisestä suhteesta käytiin Suomessa vuosina 1939–1949. Yksityisen elinkeinoelämän piirissä käyty keskustelu on merkityksellistä, koska se joutui yhtäkkiä puolustuskannalle ja määrittelemään omaa suhtautumistaan valtiojohtoiseen talouteen. Keskityn ensinnäkin siihen, minkälaisia merkityksiä elinkeinoelämä antoi sota- ja säännöstelytalouden aikana markkinatalouden ytimelle, vapaalle kilpailulle, ja toiseksi siihen, minkä roolin kilpailijoiden välinen yhteistyö sai yksityisen talouselämän puhunnassa osana koko kansakunnan mobilisointia sodan ja jälleenrakennuksen ponnisteluihin. Tarkastelun keskiössä ovat ne puhettavat, diskurssit, joiden avulla yksityinen liike-elämä pyrki rakentamaan poikkeusajan taloutta mieleiseksi ja määrittelemään suhdettaan nopeasti muuttuviin taloudellisiin instituutioihin.²

Nopea siirtyminen valtiojohtoiseen talouteen merkitsi radikaalia epävarmuuden tilaa. Liiketoiminnan ennustettavuus heikkeni ja yksityisen yritteliäisyyden asemasta vallitsi jatkuva epätietoisuus koko ajan voimistuvan valtiollisen paineen alla. Talouden valtiollisen ohjauksen lisääntyminen muutti nopeasti ja perinpohjaisesti taloudellisia valtasuhteita ja hallintamekanismeja. Tämä nostaa esiin kysymyksen tulevaisuudesta ja sen ennustettavuudesta – toisin sanoen luottamuksesta. Tutkittaessa elinkeinoelämän suhtautumista sota- ja säännöstelytalouden käytäntöihin, tuntuu tärkeältä erottaa analyttisesti toisistaan luottamus ihmisiin ja luottamus asioihin, instituutioihin ja organisaatioihin. Tätä Niklas Luhmannin alun perin tekemää erottelua ovat monet tutkijat kehittäneet eteenpäin, ja siitä on käyty paljon keskustelua kirjallisuudessa. Jälkimmäistä on kuvattu luottavaisuuden tai systeemisen luottamuksen käsitteellä. Ihmisillä on taipumusta luottaa esimerkiksi lakiin, järjestysvaltaan ja valtion, jotka ovat muodostuneet pitkän ajan kuluessa ihmisten toiminnan tuloksena ja joihin ihmiset voivat vain vähän suoranaisesti vaikuttaa. Luottavaisuudessa on kyse ennen muuta ennustettavuudesta ja se kuvaa tilannetta, jossa henkilöiden väliset suhteet ovat epäsuoria ja välittyneitä.³

Tässä artikkelissa luottamuksen molempia ulottuvuuksia tarkastellaan eräänlaisena metatasona elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa. Toisaalta eritellään sitä, millä tavalla elinkeinoelämä tuotti tai kiisti teksteissään luottavaisuutta valtiojohtoista taloutta kohtaan. Toisaalta paneudutaan siihen, minkälaisia merkityksiä niissä annettiin yrittäjien väliselle henkilökohtaiselle luottamukselle, heidän kyvyilleen ja halukkuudelleen tehdä yhteistyötä ja auttaa toisiaan poikkeuksellisissa olosuhteissa. Yksityisen liike-elämän edustajat osallistuivat molemmissa suunnissa valtiojohtoisen talouden rakentamiseen. Tärkeää on kiinnittää huomiota myös siihen, miten nämä luottamuksen muodot suhtautuvat toisiinsa elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa.

Artikkelin aineistona ovat *Kauppalehden*, *Talouselämän*, *Yksityisyrittäjän* ja *Talous ja Kotilehden* vuosikerrat vuosina 1939–1949, jolloin kansanhuoltoministeriö oli toiminnassa ja jolloin voidaan puhua säännöstelytaloudesta järjestelmänä; sääntely jatkui tämän jälkeenkin useilla talouden sektoreilla. Näissä kaikissa lehdissä julkaistiin runsaasti kirjoituksia valtion taloudellisesta roolista ja käsiteltiin vapaan markkinatalouden luonnetta ja asemaa valtiojohto-

sessä taloudessa. *Kauppalehti* oli suomenkielisen talouselämän johtava sanomalehti, jonka sivuilla kirjoitettiin ahkerasti valtion talouspolitiikasta ja ajettiin talouselämän yleisiä etuja. Suomen Ulkomaankauppaliiton julkaisema *Talouselämä* oli puolestaan aikakauslehtimuodossa ilmestyvä talouslehti, jossa erityisesti vientiteollisuus ja suuryritykset saivat äänensä kuuluviin. *Yksityisyrittäjä* oli Yksityisyrittäjien Liiton äänenkannattaja ja *Talous ja Koti* oli puolestaan laajemmalle yleisölle tarkoitettu saman liiton ”perhelehti”. Molemmat näistä lehdistä heijastivat erityisesti pienyrittäjien ja yksityiskauppiaitten näkemyksiä ja arvoja. Aineiston lehdillä olivat omat kohdeyleisönsä ja tehtävänsä elinkeinoelämän julkisuudessa, mutta yhdessä niiden voi katsoa edustaneen laaja-alaisesti yksityisen yritteliäisyyden piirissä vallalla ollutta ajattelua sellaisena kuin se haluttiin julkisuudessa esittää. Tässä yhteydessä kulissien takaiset keskustelut jäävät kokonaan sivuun.

Säännöstelypuhunta

Yksityisen talouselämän edustajat hyväksyivät Suomessa lähes soraäänittä valtion harjoittaman taloudellisen ohjauksen ja pyrkimyksen entistä suunnitelmallisempaan talous- ja finanssipolitiikkaan sodan aikana. He painottivat kuitenkin, että kyse oli sodan aiheuttamasta pakosta eikä vapaaehtoisesta valinnasta markkinatalouden ja valtiojohtoisen talouden välillä. Elinkeinoelämän säännöstelypuheessa tunnustettiin markkinatalouden rajat poikkeuksellisessa tilanteessa: vapaan kilpailun ohjauksella oli mahdotonta turvata sodan vuoksi niukentuneiden resurssien ohjautumista sosiaalisesti oikeudenmukaisella tavalla, ehkäistä keinottelua ja hintakiskontaa.⁴ Sen mukaan tarvittiin talouden keskitettyä sääntelyä ja suunnittelua, jotta kansakunnan voimavarat voitiin suunnata ensin sotaponnisteluihin ja sittemmin maan jälleenrakennukseen. Avointa säännöstelyvaltakirjaa eivät yksityisen elinkeinoelämän edustajat halunneet kuitenkaan valtiovallalle antaa.

Talouselämän edustajat osallistuivat aktiivisesti sota- ja säännöstelytaloudesta käytyyn määrittelykamppailuun. Kysymys oli siitä, millaisia merkityksiä valtiojohtoiselle taloudelle annettiin, kuinka laajaksi se määriteltiin ja mikä oli sen suhde markkinatalouteen. Talouselämän suhtautuminen valtiojohtoiseen

talouteen oli kaksinaista: käytännössä valtiollista "sekaantumista" siedettiin, mutta julkisessa keskustelussa siihen kohdistettiin kovasanaista arvostelua. Voi sanoa, että elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa ei jätetty yhtään kritiikkiin tai uudelleen määrittelyn paikkaa käyttämättä.

Elinkeinoelämän esittämässä säännöstelykritiikissä oli selvästi kaksi tasoa: ideologinen ja poliittinen. Ideologisessa puhunnassa oli kyse valtiojohtoisen talouden yleisten heikkouksien osoittamisesta verrattuna vapaaseen markkinatalouteen. Tässä yhteydessä puhunta kohotettiin herkästi taloudellisten järjestelmien sekä taloudellisen ja poliittisen vallan tasolle. Valtiollinen ohjaus samaistettiin suoraviivaisesti erilaisten "kollektiivisen talouden" muotojen kanssa tai ainakin muistutettiin rajan epämääräisyydestä: "pakkotalous", "komentotalous", "suunnitelmatalous" ja jopa "sosialismi" olisivat helposti käsillä, jos valtion puuttuminen talouteen menisi liian pitkälle. Ideologisen kritiikin retorisenä tehokeinona oli tuottaa vahvoja dikotomioita, kärjistää eroja ja viedä ääripäät mahdollisimman kauaksi toisistaan. Markkinatalous ja vapaa kilpailu selvisivät kahden järjestelmän vertailuissa aina kiistattomana voittajana. Negatiivinen kuvasto oli ahkerassa käytössä kaikkia valtiojohtoisia talousmuotoja käsiteltäessä.

Valtiojohtoisen talouden poliittisessa kritiikissä käsiteltiin säännöstelypäästösten sisältöä ja ennen muuta niiden viranomaisille suomien säännöstelyvaltuuksien laajuutta. Keskeistä oli se, kuinka paljon säännöstely poikkesi tavanomaisesta liiketoiminnasta ja missä määrin viranomaiset saattoivat puuttua markkinoiden toimintaan. Puhunnassa puututtiin hanakasti säännöstelyssä havaittuihin ylilyönteihin: "yrittäjän vapautta kahlitaan liiaksi" oli yleisin huomautus lähes jokaiseen säännöstelypäättökseen.⁵ Tapana oli myös leimata kansanhuoltoministeriölle myönnetty uudet säännöstelyvaltuudet järjestelmällisesti "holhoukseksi", "sekaantumiseksi", "puuttumiseksi" tai "annosteluksi", joka rajoitti tarpeettoman laajasti yksityisten yrittäjien vapautta. Tästä oli puolestaan lyhyt matka keskusteluun erilaisista talousjärjestelmistä: siirtymä poliittisesta keskustelusta ideologioiden kentälle tapahtui tarvittaessa käden käänteessä. Yksittäiset säännöstelypäättökset tulkittiin kerkeästi pitkäksi askeleeksi kohti pysyvää valtiojohtoista talousjärjestelmää. Säännöstelypuhunnassa tuotettiin koko ajan taloudellisten järjestelmien rajaa, joka oli kuin veteen piirretty

viiva. Pelkona oli säännöstelyn muodostuminen "itsetarkoitukseksi", jolloin se alkaisi ruokkia itse itseään ja jolloin sen rakenteet jäisivät pysyviksi.⁶

Säännöstelypuhunnassa annettiin ymmärtää, että elinkeinoelämä saattoi tuntea institutionaalista luottamusta valtiojohtoista taloutta kohtaan, jos se täytti kaksi pääehtoa. Ensimmäisen ehdon mukaan valtiollisen sääntelyn tuli olla äärimmäisen ohutta ja pysyä kaukana talouden syvärakenteista.⁷ Johtavana periaatteena tuli olla se, että liiketoiminnan oli myös poikkeuksellisissa oloissa jatkuttava mahdollisimman paljon entiseen malliin. Valtio ei saanut omilla toimenpiteillään järkyttää kilpailijoiden välisiä suhteita, vaan noudattaa ehdotonta tasapuolisuutta kaikkia samalla toimialalla työskenteleviä yrityksiä kohtaan. Sodan alussa tehdyt ratkaisut tuontiraaka- ja tarveaineiden jakamisesta tuotantolaitoksille perustuivat siihen, että yritysten voimasuhteet säilyisivät samoina kuin viimeisinä rauhan vuosina. Kaavamaiset jakoperusteet eivät kuitenkaan kohdelleet oikeudenmukaisesti kaikki yrityksiä eivätkä tukeneet riittävästi jo sinänsä heikentynyttä talouden muuntelukykä.⁸

Toisena luottavaisuuden ehtona esitettiin toistuvasti vaatimus säännöstelyjärjestelmän väliaikaisuudesta. Elinkeinoelämän täytyi voida luottaa siihen, että säännöstely purettaisiin heti kun olosuhteet sen sallisivat. Jos tästä ei ollut varmuutta, lisääntyivät pelot yksityisen yritteliäisyyden kohtalosta valtiollisen holhouksen puristuksessa. Säännöstelypuhunnassa esitettiin "kansamme yleisenä mielipiteenä" se, että "sota-ajan pakkotaloutta on pidettävä vain provisoriumina".⁹ Säännöstelyn väliaikaisuus kirjattiin kaikkiin säännöstelylakeihin, -asetuksiin ja -päätöksiin aina toukokuussa vuonna 1941 säädettyä ns. valtakia myöten, mutta puhunnassa esitettiin toistuvasti vakavia epäilyjä asian todellisesta laidasta. Ongelmana oli se, että kukaan ei pystynyt ennustamaan tarkasti milloin edellytykset säännöstelytaloudesta luopumiselle olisivat käsillä ja millä tavalla paluu "normaaliin" voisi tapahtua.

Sodan aikana aloitetussa rauhan ajan talouden suunnittelussa lähdettiin siitä, että maan talous tulisi myös tulevaisuudessa perustumaan yksityiseen yritteliäisyyteen, mutta samaan hengenvetoon todettiin, että paluu täysin entisenkaltaiseen markkinatalouteen olisi mahdotonta. Valtiojohtoisuus tulisi jättämään pysyviä jälkiä myös säännöstelyn jälkeiseen talouteen, jossa valtion roolin haluttiin olevan yrityksiä tukevaa eikä niiden toimintaa kahlitsevaa.¹⁰

Vakuuttelut säännöstelyn väliaikaisuudesta eivät välttämättä menneet perille kun samaan aikaan puhuttiin valtiojohtoisuuden jatkumisesta kaukaiseen tulevaisuuteen saakka.

Diskursiivisen määrittelykamppailun keskeinen saavutus oli valtioneuvoston tuotantokomitean vuonna 1942 lanseeraama ”valtiojohtoisen markkinatalouden” käsite, jonka varaan elinkeinoelämä rakensi puolustustaan. Se avulla oli määrä ohjata talouden valtiollista keskitystä sodan aikana, mahdollisen ”rauhan kriisin” oloissa ja sodanjälkeisessäkin taloudessa. Tuotantokomitean puheenjohtaja ja valtiovarainministeriön kansantalousosaston päällikkö Bruno Suviranta teki luonnehdintaa tunnetuksi lukuisissa artikkeleissaan talouselämän eri julkaisuissa. Määritelmä yhdisti kaksi käsitettä toisiinsa tavalla, jossa markkinatalous oli primaarinen ja valtiovallan osuus rajattiin ohjaavaan rooliin. Tuotantokomitean mukaan valtiojohtoinen markkinatalous pohjautui talonpoikaistalouteen, osuustoimintaan, yksityisyritteliäisyyteen sekä valtion omaan yrittäjätoimintaan ja talouspolitiikkaan.¹¹ Yksityisen elinkeinoelämän äänenkannattajissa tuotantokomitean mietintöä ja sen peruslähtökohtia käsiteltiin myönteiseen sävyyn, vaikka joihinkin yksityiskohtiin löytyi huomautettavaa. Elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa valtiolle määriteltiin jatkuvasti toissijainen asema talouden johtamisessa:

”Valtiojohtoisessa taloudessa jää aloite ja itse yrittäjätoiminta samoin kuin vastuu yksityisille valtion keskittäessä itselleen talouselämän valvonnan ja ylimmän johdon. Jos yritteliäisyys vapaan järjestäytymisen kautta pystyy täyttämään kansantaloudellisen tehtävänsä, ei valtion sekautumisen tarvitse laajentua yleistä johtoa pitemmälle. Valtiojohtoisuus ei ole itsetarkoitus, se on ainoastaan keino, jonka avulla talouselämää pyritään tehostamaan, silloin kuin se ei ilman keskitystä saata täyttää tehtävänsä.”¹²

Valtiojohtoisen markkinatalouden tulkittiin sulkevan pois varsinaisen suunnitelmatalouden, muista kollektiivisen talouden muodoista puhumattakaan, mutta valtion puuttumisen talouteen tuli sen sijaan olla aikaisempaa suunnitelmallisempaa ja keskitetympää.¹³ Käsitteen molempien osien sisällöstä ja niiden keskinäisestä suhteesta käytiin julkisuudessa vilkasta määrittelykamppailua. Elinkeinoelämän edustajilla oli varma ja tinkimätön mielipide näiden kahden määreen keskinäisestä tärkeysjärjestyksestä: ”Milloin suinkin mahdollisina vaihtoehtoina ovat vapaus ja säännöstely, on ensin mainitulle annettava etusija.”¹⁴ Tuotantokomitean linjanvedot markkinatalouden puolesta ja sen esit-

tämä jyrkkäsävyinen säännöstelyjärjestelmän kritiikki näyttävät vahvistaneen elinkeinoelämän luottavaisuutta tulevaisuuteen.¹⁵

"Paperikomento loistossaan"

Yksityisen elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa talouden valtiollinen ohjaus ja byrokratia esitettiin jatkuvasti lähes synonyymeinä. Tässä tukeuduttiin vahvasti kansalaisten kansanhulnotta ja sen järjestämää "korttipeliä" kohtaan tuntemaan laajaan epäluottamukseen. Puutteen jakamiseen keskittyneessä sota- ja säännöstelytaloudessa kansalaisten kohtaamiset viranomaisten kanssa olivat voittopuolisesti epämiellyttäviä, vaikka säännöstelyn tarkoituksena oli jakaa niukkenevat resurssit sosiaalisesti oikeudenmukaisella tavalla. Kansanhuoltoministeriön suosio kansalaisten keskuudessa oli pohjalukemissa.¹⁶

Byrokratiadiskurssissa valtion käsi kuvattiin vahvoin vertauskuvoin "kovaksi ja joustamattomaksi".¹⁷ Valtiojohtoinen talous oli puhdasta "paperitaloutta" tai "paperikomentoa", joka kumisi tyhjyyttään ja perustui pelkkään muotokoreuteen. Virastojen vaatimat luvat, lisenssit ja todistukset kahlitsivat tuskastuttavuuteen asti normaalia liiketoimintaa.¹⁸ *Kauppalehden* tammikuussa 1942 julkaisemassa "Paperikomento loistossaan" -nimisessä pääkirjoituksessa todettiin, että "kaikenlaisten paperien, menevien ja tulevien, virastoihin jätettävien ja niistä otettavien tulva on ollut vallan tavaton, ja välistä on saattanut tuntua suorastaan siltä, että niihin vielä hukutaan". Pääkirjoittaja viittasi maan vanhaan byrokraattiseen perinteeseen eikä uskonut, että "suunnattomasti paisunut virasto- ja paperikomento joskus saataisiin vaivattomammin sujumaan", joten ainoaksi mahdollisuudeksi jäi siitä luopuminen.¹⁹

Julkinen hallinto esitettiin byrokratiadiskurssissa loismaisena rakenteena, jonka ylläpito nieli suuria kustannuksia ja joka oli silti tehoton. Taloudellista byrokratiaa pyrittiin luonnehtimaan mahdollisimman epäluonnolliseksi ja keinotekoiseksi asiaksi. Virkavaltainen "komentotalous" oli omiaan tukahduttamaan "tervettä taloudellista kehitystä", koska se käytännössä lamaannutti ja hankaloitti yritystoimintaa. Byrokratia esti luovuutta ja aloitteellisuutta eikä ottanut huomioon yrittäjien toiveita: "Talouselämä on jotakin sellaista, että se ei kerta kaikkiaan siedä byrokratisoimista."²⁰ Nämä kaksi maailmaa olivat sovit-

tamattomassa ristiriidassa toistensa kanssa. Virkamiehet kuvattiin ylimielisiksi ja vaikeasti tavoiteltaviksi henkilöiksi, koska ”Hän on neuvottelussa...”, kuten *Kauppalehti* otsikoi yhden lukuisista aihepiiriä käsittelevistä pääkirjoituksistaan. Hallinnolliset toimintatavat ”alituisine kokouksineen” leimattiin täysin turhaksi ajanhaaskaukseksi.²¹

Byrokriatipuhunnassa toistettiin yleispätevänä totuutena ”virastotalouden” tuskastuttavaa kankeutta, jäykkyyttä ja hitautta: nopeita ratkaisuja vaativat asiat polkivat paikallaan, koska ne makasivat luvattoman kauan hallintovirastoissa.²² Viranomaiset eivät kyenneet toimimaan riittävän liikemiesmäisellä ja joustavalla tavalla vaan tukeutuivat liiaksi puhtaisiin hallinnollisiin rutiineihin. Elinkeinoelämän äänenkannattajissa jätettiin yleensä mainitsematta, että huomattava osa kansanhuoltoministeriön virkamiehistä rekrytoitiin liike-elämän omasta piiristä. Yrittäjän käytännön elämän kannalta kiusallisimpana asiana esitettiin säännöstelyn tuottama ”suunnaton lisätyö, jonka hän palkatta suorittaa yhteiskunnan hyväksi”.²³ Erityisesti kauppiaille sälytettiin runsaasti säännöstelyjärjestelmään kuuluvia ylimääräisiä valvonta-, hankinta-, raportointi- ja neuvontatehtäviä, jotka veivät kosolti aikaa ja voimavaroja pääasialta: asiakkaiden palvelemiselta.²⁴

Byrokriatian kritiikissä painotettiin viranomaisten ”teoreettisuutta”, kirjaoppineisuutta, epäkäytännöllisyyttä ja suoranaista asiantuntemattomuutta liiketoiminnan alalla. Kansanhuoltoviranomaisille myönnettyihin laajoihin säännöstelyvaltuuksiin sisältyi tämän vuoksi huomattavia riskejä, koska ”valtiovallan asiantuntemus usein on täydellistä asiantuntemattomuutta”.²⁵ Elinkeinoelämän edustajat halusivat näin nostaa esiin oman liiketoimintaosaamisensa ylivermaisyyden ja esittää perusteluja epäluottamukselleen säännöstelybyrokratiaa kohtaan. Heidän kannaltaan ”perehtymättömien maisterien” laatimat paperinmakuiset määräykset olivat vieraita elävälle elämälle.²⁶ Vastakohtaksi nostettiin ”käytännön miesten” pitkäaikainen kokemus ja tieto talouden toimintamekanismeista ja liiketoiminnan arkisista realiteeteista. Heihin tukeutumalla talous toimisi tehokkaasti ja juoheasti ilman turhia hallinnollisia kiemuroita.

Valtiovallan ja sitä edustaneiden virkamiesten puolueettomuus kiistettiin yksityisyrittäjien byrokriatipuheessa tavan takaa viittaamalla erityisesti osuustoimintaliikkeen muita yritysmuotoja edullisempaan verotuskohteluun:

"Totuus siis on – ikävä sanoa – se, että sitä luottamuksellista suhdetta, jonka tietysti pitäisi olla a ja o valtiovallan ja maan talouselämän välillä, on puolueellisin toimenpitein pahasti järkytetty."²⁷ Viranomaisten täytyi puhunnan mukaan ansaita yksityisen yritteliäisyyden luottamus teoilla, joilla osuusliikkeen nauttimat edut poistettaisiin ja kaikki yritysmuodot asetettaisiin samalle viivalle. Jos valtiovalta tinki tasapuolisuuden periaatteesta, se aiheutti ristiriitoja eri yritysmuotojen välille ja heikensi koko kansantalouden toimintakykyä.

Kilpailu luonnonlakina

Elinkeinoelämän puhunnan keskeisenä ideana oli todistella vapaa markkinatalous universaaliseksi järjestelmäksi. Se tarkoitti toisaalta markkinatalouden instituutioiden ylivertauisuuden perustelemista suhteessa erilaisiin "kollektiivisen talouden" muotoihin ja toisaalta sen osoittamista, että markkinatalouden instituutiot olivat elintärkeitä myös poikkeusajan taloudellisia ongelmia ratkaistaessa. Koska elinkeinoelämä näki talouden valtiojohtoisuuden akuuttina uhkana, pyrki se eksplikoidaan jopa itsestäänselvyyksinä pidettyjä asioita tarkomkaasti. Sota-aikana sen edustajat intoutuivat kaunopuheisiin vapaan kilpailun ylistyksiin.

Elinkeinoelämän luottavaisuus valtiojohtoista taloutta kohtaan oli sitä vahvempi mitä enemmän vapaa kilpailu ja markkinatalous saivat sijaa talouspolitiikan perusteluissa ja käytännöissä. Säännöstelyn syveneminen herätti kuitenkin pelkoja tulevaisuuden suhteen, koska "kansantalouden joutuessa julkisen vallan ohjattavaksi ja säännösteltäväksi on yleensä sängen vaikeata ylläpitää kilpailua yrittäjien kesken".²⁸ Säännöstely tukahdutti yritysten välistä kilpailua, mutta kokonaan se ei loppunut. Yritykset pyrkivät menestymään myös säännöstelyn ehdoilla ja poikkeusolot loivat edellytyksiä uudentlaiselle yrittäjyydelle, uusille tuotteille ja tuotantosunnille. Samanaikaisesti yritykset kaivoivat lähtökuoppia sodan jälkeistä taloutta ajatellen.

Elinkeinoelämän puhunnassa nivoutuivat kilpailu, "yksityinen aloite" ja yleisemmin yksityisen yritteliäisyys kiinteästi toisiinsa. Näitä asioita käsiteltiin yhdessä, usein lähes synonyymeina ja niiden perustelemissa nojaututtiin samoihin retorisiin keinoihin, joten näin muodostunutta puheavaruutta voi-

daan kutsua kilpailudiskurssiksi. Yksityinen elinkeinoelämä ryhmittyi sen avulla diskursiiviseen valtataisteluun ylimitoitettua valtiointerventiota vastaan. Keskeistä oli perustella se, miksi oli varjeltava yksilöllisyyttä ja oman voiton tavoittelua heijastavia käsitteitä ja arvoja tilanteessa, jossa koko kansankunnan olemassaolo oli vaakalaudalla ja jossa vedottiin kansallisen yksimielisyyden henkeen ja laajapohjaiseen yhteistyöhön suomalaisen kansanvaltaisen yhteiskunnan puolustamiseksi. Kilpailusta puhuminen oli tässä yhteydessä ongelmallisempaa kuin yksityisestä yritteliäisyydestä yleisemmin. Sen vuoksi vapaan kilpailun tärkeydestä puhuttiin usein yksityisen aloitteellisuuden tai yrittäjyyden käsitteillä.

Kilpailu esitettiin vertauskuvallisesti talouden moottoriksi, sen tärkeimmäksi liikkeelle panevaksi voimaksi: kilpailu oli "sykkivän elämän ja kehityksen merkki". Yhtä lailla "yrittäjähenki on kaupalliselle elämälle samaa kuin sähkö- ja höyryvoima teollisuudelle".²⁹ Ilman kilpailua taloudellinen kehitys tulisi ennemmin tai myöhemmin pysähtymään, joten sitä tuli varjella kaikissa olosuhteissa. Säännöstelyn ja kilpailun vaatimukset oli pyrittävä sovittamaan yhteen siten, että jälkimmäiselle jäisi riittävästi tilaa. Kilpailupuhunnan mukaan varsinkin maan jälleenrakennusta oli mahdotonta kuvitella ilman yksityisen aloitteen "aiheuttamaa kiihoitinta".³⁰ Kilpailun yleinen positiivinen merkitys asetettiin puheessa kaiken epäilyn ja keskustelun ulkopuolelle. Se esitettiin itsestään selvyytenä, jonka käsittäminen kuului terveen talonpoikaisjärjen piiriin.³¹

Elinkeinoelämän kilpailudiskurssi perustui kahteen peruslähtökohtaan. Kilpailu esitettiin ensinnäkin erottamattomaksi osaksi ihmisluontoa: se määriteltiin ihmiselle ominaiseksi toiminnaksi aina ja kaikkialla.³² Kaikki yritykset irrottaa "kilpailuvietti" ihmisluomosta olivat tuhoon tuomittuja, vaikka valtiojohtoiset talousjärjestelmät pyrkivät "luonnostaan" tukahduttamaan kilpailua. Samalla tavalla yksilöllinen yrittäjähenki määriteltiin "ihmisolemuksen liikkeellepanevaksi voimaksi", joka itsestään kannusti ihmisiä luomaan uutta ja pyrkiämään aina vain parempaan. Yksityinen yritteliäisyys kuvattiin ihmisen normaalliseksi olotilaksi ja jopa vaistomaiseksi toiminnaksi, joka perustui "luommon järkkymättömiin lakeihin".³³ Kilpailupuhunnan keskeisenä keinona oli taloudellisen toiminnan "inhimillistäminen", joka näkyi yllä mainittujen lisäksi sellaisissa viljalti käytetyissä käsitteissä kuin "yrittäjävaisto", "kilpailuhenki", "yrittäjäsit-

keys", "yrittäjätahto", "yrittäjäsisu", "yrittäjätarmo", "yrittäjäkutsumus" ja "yrittäjämieli".

Kilpailu oli tapana ilmaista nimenomaan yksilön ominaisuutena ja samalla yksilöllisyyden takeena. Se piti ihmiset liikkeellä ja kehitti siten yksilöitä; pysähtyneisyys ja saavutettuun tyytyminen ei kuulunut kilpailuideologian henkeen. Vapaa kilpailu syntyi useista erilaisista "yksityisistä aloitteista", jotka kohtasivat toisensa markkinoilla ja kamppailivat yhdenvertaisesti kuluttajien suosiosta. Kilpailu teki omalla painollaan karsintaa erilaisten aloitteiden välillä:

"Luonnollinen kilpailu pitää huolen, että vain terve ja elinvoimainen saa jatkaa työtään. Silloin kehitys menee eteenpäin."³⁴

Toiseksi kilpailu esitettiin kiinteäksi osaksi suomalaista kansanluonnetta ja koko kansakunnan olemusta. Se sai liikkeelle "kansassamme" luonnostaan olevat "yritteliäisyyden voimat", mihin valtion "raskasliikkeinen suunnittelu" ei pystynyt. Jälkimmäinen pikemminkin tukahdutti kuin kiihdytti taloudellista kehitystä ja kasvua. Samalla lailla "yrittäjähengi" määriteltiin "kansan olemasaolon perusedellytykseksi", jolloin sen suojeleminen näyttäytyi koko kansakunnan yhteisenä tehtävänä.³⁵

Suomen taloudelliset saavutukset olivat kilpailupuhunnan mukaan kaikkina aikoina pohjautuneet kilpailuun ja yksityiseen yritteliäisyyteen: "Yksityisten yrittäjien ollessa maan talouselämää kannattavana voimana Suomi on voinut iloita suurenmoisesta taloudellisesta kehityksestä."³⁶ Samoihin vahvuuksiin tuli tukeutua myös poikkeusoloissa: "Yrittäjän sisulla ja tarmolla on usein ennenkin selvitty, ja jos omaamme oikean yrittäjähengen, ei se tule meitä nytäkään pettämään."³⁷ Sotia edeltänyt taloudellinen nousukausi laskettiin yksityisen yritteliäisyyden ansioksi – ja sota-ajan taloudelliset vaikeudet liitettiin puolestaan valtiojohtoisuuden pitkälle syntilistalle. Poliittinen johtopäätös tästä oli selvä: jos kajottaisiin kilpailuun tai yksityiseen yritteliäisyyteen, puututtaisiin samalla taloudellisen toiminnan ytimeen ja asetettaisiin maan taloudellinen tuotantokyky vakavaan vaaraan.

Kilpailun yliveritaisena periaatteellisenä etuna talouden ohjauksessa verrattuna suunnitelmatalouteen oli sen automaattisuus. Vapaa kilpailu ei tarvinnut taakakseen kallista ja raskasta hallintokoneistoa, vaan se pystyi suuntaamaan

taloudellisia resursseja tehokkaasti omalla painollaan. Tällä perusteltiin näkemystä, että mitä enemmän kilpailua rajoitettiin ja tukahdutettiin säännöstelyn oloissa, sitä voimakkaammin byrokratialla oli taipumus vallata alaa. Näiden kahden vihollisen kuvattiin käyvän jatkuvaa kamppailua elintilasta nollasummapelin säännöillä.

Elinkeinoelämän puheenvuoroissa kilpailu ja poliittinen vapaus esitettiin erottamattomaksi käsitepariksi. Perusajatuksena oli se, että vapauden perustuva kilpailu tuki omalla painollaan demokraattista poliittista järjestelmää. Kilpailu määriteltiin ikään kuin osaksi demokratiaa, jolloin kilpailun rajoittaminen oli loukkaus kansanvaltaisuutta kohtaan ja poliittiseen demokratiaan puuttuminen saattoi puolestaan vapaan kilpailun vaaraan. Yksityisyrittäjien luottamusta nauttinut kansanedustaja Usko Koski ilmaisi tämän vuorovaikutussuhteen yleispätevänä totuutena: "Tuuman menetys talouselämän vapaudesta on ehdottomasti merkinnyt vastaavaa menetystä kansalaisten perusvapauksissa."³⁸ Kun kilpailun rajoituksia alkoi tulla tuumakaupalla, oltiin jo lähestymässä "komentotaloutta" ja sosialistisen pakkoyhteiskuman esikartanoita. Kilpailupuhunnassa painotettiin jatkuvuutta ja vedottiin väkevästi yleisesti hyväksyttyihin poliittisiin argumentteihin vapaan talouden puolustamisessa:

"Vankkumatta ollaan maassamme myös sillä kannalla, että kansamme tulevaisuus on rakennettava yksityisen yrittäjätoimen ja yksityisen omistusoikeuden varaan. Sitä edellyttää jo vapaa kansanvaltainen valtiojärjestyksemme, joka ei ole mihinkään valtiotaloisuuteen tai valtiokapitalismiin pysyvästi kombinoitavissa."³⁹

Kansallinen esitettiin kilpailupuhunnassa "meidän" etunamme, joka poikkesi "meille" tarjotuista vieraista malleista. Vapaan kilpailun ja yksityisen aloitteen puolustamisessa tukeuduttiin yleistävään otteeseen ja hyödynnettiin tehokkaasti sanojen monimerkityksellisyyttä.⁴⁰ Esimerkiksi yksityiselle yrittäjyydelle tuotetut määritelmät olivat tärkeä osa diskursiivista valtataistelua sota- ja säännöstelytalouden aikana. Puhunnassa painotettiin, että "yksityisyritteliäisyys ei ole minkään ryhmäkunnan yksityinen asia" eikä yrittäjähengen vaaliminen kuulunut siten pelkästään yrittäjille.⁴¹ Avarimmillaan yksityisyrittäjiksi luettiin kaikki kansalaiset tai ainakin kansakunnan suuri enemmistö, koska "yhteiskunnalliselta asemaltaan on joka ainoa työtätekevä yksilö yksityisyrittäjä": hän myy työvoimaansa eniten tarjoavalle ja hankkii tarvitsemansa tuotteet edullisimmasta paikasta.⁴² Maatalo-

usvaltaisessa maassa oli erityisen tärkeätä lukea talonpojat yksityisyrittäjien joukkoon.⁴³ Tästä näkökulmasta valtiovallan yksityistä yritteliäisyyttä ja kilpailua tarpeettomasti rajoittaneet toimet suuntautuivat kansakunnan suurta enemmistöä vastaan ja olivat siten yleiseltä kannalta vahingollisia.

Yhteistyö kilpailun takeena

Valtiojohtoisen talouden ajatusmuodot ja käytännölliset vaatimukset pakottivat korostamaan yhteistyötä kilpailun rinnalla – ja osittain sen kustannukselakin. Sota yhdisti kansakuntaa ja vaati kaikkien yhteisiä ponnisteluja; ulkoisen uhkan torjumiseksi oli ylitettävä perinteisiä sosiaalisia ja poliittisia raja-aitoja. Elinkeinoelämän puhunnassa tapahtui selkeää transformaatiota nimenomaan yhteistyön korostumisen kautta: pelkkä markkinatalouden arvojen ja instituutioiden uusintaminen ei poikkeuksellisissa oloissa riittänyt.⁴⁴ Suorastaan hallitsevan aseman sota-aikana saanut yhteistyödiskurssi toi uusia sävyjä ja painoituksia niin markkinavetoisen kuin valtiojohtoisen talouden käsittelyyn.

Yhteistyön ja kilpailun välinen suhde määriteltiin yksityisen elinkeinoelämän säännöstelypuhunnassa uudella tavalla: ne eivät esiintyneet niinkään toistensa vaihtoehtoina vaan enemmänkin toistensa edellytyksinä. Kun vapaan markkinatalouden oloissa yritysten välinen yhteistyö tarkoitti yleensä pyrkimystä rajoittaa ja säädellä kilpailua⁴⁵, niin säännöstelytaloudessa yhteistyön yhtenä keskeisenä tavoitteena oli puolustaa kilpailua ja ”yksityiseen yrittäjävapauteen perustuvaa talouselämämme” liiallista valtiointerventiota vastaan. Yrittäjien keskinäiset eturistiriidat oli säännöstelytalouden oloissa työnnettävä takalalle ja sen sijaan tuli nähdä ”yksityisyrittäjain yhdistystoiminta terveen yrittäjähengen ja terveen kilpailun vaalijana”.⁴⁶ Painottamalla järjestötoiminnan keskeistä merkitystä saatiin yhteistyö ja kilpailu sovitetuksi osaksi samaa merkitysjärjestelmää. Kilpailijoiden keskinäinen yhteistyö toimialajärjestöissä esitettiin elinkeinoelämän tärkeimpänä suojautumis- ja sopeutumiskeinona valtiojohtoisen markkinatalouden oloissa.⁴⁷

Koska tuotannollisen ja kaupallisen toiminnan säännöstely perustui suurelta osin viranomaisten ja taloudellisten järjestöjen neuvotteluihin ja sopimuksiin, täytyi kilpailijoiden tiivistää omaa yhteistyötään voidakseen solmia luottamuk-

selliset suhteet viranomaisten kanssa. Molemmat yhteistyön kentät kytkettiin puhumassa tiiviisti yhteen; ne esitettiin toistensa ehdottomiksi edellytyksiksi. Yhteistyö valtiovallan kanssa sujui takellellen, jos yritykset eivät pystyisi sopimaan yhteisistä pelisäännöistä toimialojensa sisällä, luottamaan toisiinsa ja esiintymään yhtenä miehenä valtiovallan suuntaan. Valtion olisi mahdotonta toimia talouselämän ohjaajana, ellei se saisi avukseen elinkeinoelämän voimakkaita järjestöjä, jotka ottaisivat vastuuta omista toimialoistaan tai talouden sektoreista.⁴⁸ Ilman näiden tahojen luottamuksellista yhteistyötä koko säännöstelyjärjestelmän uskottiin ajautuvan täydelliseen umpikujaan. Pidettiin itsestään selvyytenä, että "valtiovalta tarvitsee elinkeinojärjestöjen tukea ja myötävaikutusta" talouselämän ohjaamisessa ja tehostamisessa.⁴⁹ Kysymys oli myös siitä, missä määrin järjestöille voitaisiin myöntää säännöstelyvaltuuksia ja olisiko niiden asemaa mahdollista vahvistaa myös normaaliaikoja silmällä pitäen.

Yhteistyöpuhunnassa esitettiin vahvoja vetoomuksia taloudellisen järjestäytymisen puolesta, koska yhteistyötä viranomaisten kanssa voitiin tehdä tehokkaasti ainoastaan organisaatioiden kautta: "Ilman voimakasta järjestötoimintaa vapaa elinkeinotoiminta ja sen mukana koko talouselämämme olisi kuin tuulijajolla myrskyn kourissa heittelehtivä vene."⁵⁰ Yksilöt eivät olleet uskottavia toimijoita sota- ja säännöstelytaloudessa, jonka rattaat olivat pakostakin virkavaltaisia. Kun viranomaiset olivat kosketuksissa taloudellisten järjestöjen kanssa, voitiin vähentää kilpailijoiden keskinäistä epäluottamusta. Säännöstelytalouden luonteeseen kuuluvien "poliittisten markkinoiden" merkityksen kasvu herätti epäilyksiä yritysten tasavertaisesta kohtelusta. Kilpailijoiden, yleisesti ottaen matalan, keskinäisen luottamuksen paranemiselle oli säännöstelykaudella poikkeuksellisen hyvät edellytykset, koska valtiovalta rajoitti kilpailua ja poisti määrätietoisesti esteitä yhteistoiminnan tieltä.⁵¹

Elinkeinoelämän edustajat painottivat, että "tarpeellinen keskitys ja yhdenmukaistaminen oman talouselämämme johdossa on parhaiten aikaansaataavissa hyvin järjestetyn yhteistoiminnan kautta vapaitten ja vapaasti järjestäytyneiden taloudellisten voimain sekä valtiovallan kesken".⁵² Yhteistyöpuheessa kohotettiin luottamukseen perustuvat hallintamekanismit selkeästi lainsäädännön ja viranomaismääräysten yläpuolelle. Luottamuksellisen ilmapiirin uskottiin tekevän järjestöjen ja viranomaisten kanssakäymisestä joustavaa, epämuodollista, suun-

nitelmallista ja kustannustehokasta. Yhteistyön osapuolten ajateltiin täydentävän toisiaan, paikkaavan toistensa puutteita. Luottamuksellisten hallintamekanismien kautta voitiin ehkäistä "virkavaltaisen komennon" yleistymistä.⁵³

Yhdistystoiminta nostettiin "aikamme tunnukseksi" ja yksilöllisyyden nimeen perinteisesti vannoneiden yksityisten yrittäjien velvollisuudeksi. Taloudellisten järjestöjen katsottiin hyödyttävän "sekä yrittäjiä itseään että yhteiskuntaa".⁵⁴ Sota-aikana koettiin tärkeäksi tähdentää, että "yksityisyritteliäisyys ei suinkaan ole yhteistyön vihollinen vaan edellyttää juuri sitä ja etsii kaikelle yhteistyölle oikeat ja sopivat muodot".⁵⁵ Yksityiset elinkeinonharjoittajat oli saatava vakuututtuun järjestäytymisen hyödyllisyydestä, jotta organisaatiot voitiin kehittää riittävän edustaviksi ja voimakkaiksi. Myös tässä yhteydessä vedottiin vahvasti yleisiin yhteiskunnallisiin perusteluihin. Kansanvaltaisen valtiojärjestelmän ja "yhteiskunnallisen tasapainon" katsottiin edellyttävän kaikkien eturyhmien asianmukaista järjestäytymistä.⁵⁶ Jos elinkeinoelämä löisi laimin omien järjestöjensä kehittämisen, voisi sillä tämän päättelyketjun mukaan olla kauaskantoisia yhteiskunnallisia seurauksia.

Suomalaisen liike-elämän erityistä taipumusta yhteistoimintaan pyrittiin julkisuudessa perustelemaan tulkinnoilla maan teollistumisen historian erityispiirteistä. Suomen Höyrylaiva Oy:n toimitusjohtaja ja myöhempi kansanhuoltoministeri Henrik Ramsay totesi *Talouselämä*-lehdessä vuonna 1940, että pääomista köyhässä Suomessa ei "klassillinen, tahtoisin sanoa, karkea kapitalismi" ollut saanut sanottavaa jalansijaa ja "teollisuuden, kaupan ja merenkulun voittoja on erittäin suuressa määrin käytetty yritysten hyväksi, eikä yksityisten hyväksi". Suomalaista elinkeinoelämää oli luonnehtinut jo pitkään vahva tahto keskinäiseen yhteistyöhön, joka oli usein työntänyt syrjään vapaan kilpailun. Tähän tulkintaan liittyi luontevasti se tärkeä johtopäätös, "että elinkeinoelämän ja valtion elimien edustajien välinen yhteistyö on meillä myös kehittynyt sangen korkealle". Historiatulkintansa pohjalta Ramsay esitti selkeän marssijärjestyksen: "Valtion ohjaaman talouspolitiikan tulee määritellä tehtävä ja jokaisessa kysymykseen tulevassa tapauksessa sanoa: tässä on probleemi, ja sen jälkeen riippumatta organisaation muodosta antaa yritteliäisyyden ratkaistavaksi probleemi."⁵⁷

Myös useissa muissa puheenvuoroissa vedottiin suomalaisen talouselämän lujaan järjestäytymisperinteeseen, jonka varassa voitiin ratkaista myös sota- ja

säännöstelytalouden tehtävät. Jatkuvuudesta huolimatta oli järjestäytymisen eteen tehtävä sota-aikana valtava urakka erittäin nopeassa aikataulussa, sillä toisilta aloilta järjestöt puuttuivat lähes kokonaan eivätkä kaikki vapaat toimialajärjestökään soveltuneet sellaisenaan säännöstelyn tehtäviin.⁵⁸

Suomalaisen elinkeinoelämän "luontaiselle" yhteistyöhakuisuudelle annettiin selkeä ajankohtainen tulkinta: mitä paremmin elinkeinoelämän keskinäinen yhteistyö sujui, sitä suuremman roolin taloudelliset järjestöt voisivat saada säännöstelyn toteuttamisessa ja sitä paremmin ne pystyisivät puolustamaan vapaan markkinatalouden mekanismeja. Yhteistyödiskurssin keskeisenä sanomana oli, että organisaatioiden itsesäätelyn varaan olisi jätettävä mahdollisimman laajaa "taloudellisen autonomian" alue. Talouselämän järjestöt pystyisivät luomaan "joustavan elinkeinoelämän itsehallintosysteemin, jonka varaan valtiovallan harjoittama ohjaava ja kontrolloiva toiminta voi rakentua".⁵⁹

Elinkeinoelämä halusi hoitaa mahdollisimman suuren osan säännöstelytalouden tehtävistä itse ilman valtiovallan puuttumista. Yhteistyöpuhunnassa laajaa itsehallintoa perusteltiin kahdella seikalla. Ensinnäkin valtiolta saisi tällä tavalla käyttöönsä sellaisen taloudellisen asiantuntemuksen, joka siltä itseltään puuttui kokonaan. Toiseksi elinkeinoelämän itsesäätelyn kautta "elinkeinoelämän vapaa aloitekyky ja elävä vastuu" pääsisivät vaikuttamaan myös valtiojohtoisen talouden aikana tervehdyttävästi koko kansantalouteen. Sen kautta talouteen tulisi joustavuutta ja mukautumiskykyä vastapainoksi valtiovallan kankeille hallinnollisille käytännöille.⁶⁰ Itsehallinto haluttiin esittää säännöstelyä tukevaksi eikä sitä horjuttavaksi järjestelyksi.

Elinkeinoelämän järjestöt eivät kuitenkaan voineet saada ilmaiseksi merkittävää autonomista asemaa taloudessa. Valtiovallan täytyi voida luottaa toimialajärjestöjen antamaan informaatioon, niiden kykyyn viedä sopimukset läpi omassa kentässään ja niiden apuun virallisten säännöstelymääräysten valvoimisessa. Viranomaisten kannalta oli olennaista, että järjestöt pystyisivät edustamaan koko toimialaa tai ainakin valtaosaa sen liikelaitoksista. Järjestöjen keskeisenä ongelmana oli ratkaista vapaamatkustamisen ongelma. Yhteistyöpuhunnassa kannettiin vakavaa huolta neuvotteluvältaisten taloudellisten järjestöjen järjestäytymisasteesta. Jos järjestöjen ulkopuolelle jäisi runsaasti toimimiä, joutuisi niiden uskottavuus yhteistyökumppaneina vaakalaudalle: luotta-

mussuhteeseen ilmaantuisi säröjä ja valtiollisen kontrollin tarve kasvaisi. "Villien" yritysten pelättiin mustaavan koko alan maineen ja asettavan laajemmin yksityisen yritteliäisyyden aseman uhanalaiseksi valtiojohtoisessa taloudessa. Vapaamatkustamisen ongelmat olivat erityisen vakavia pienyritysvaltaisilla aloilla, joiden tehokas viranomaisvalvonta oli hankalaa ja joista puuttuivat pitkät järjestäytymisen perinteet.

Toimialajärjestöjen oli vaikeaa lunastaa vaikutusvaltaista asemaa säännöstelytaloudessa, jos ne eivät kyenneet saamaan aikaa "itsekuria" omalla kentällä. Kun vapaaehtoiset keinot järjestäytymisen kohottamiseksi eivät näyttäneet tuottavan riittävän hyviä tuloksia, oli "liikemieskunnassa alkanut saada jalansijaa käsitys, että järjestöpakko täytyy saattaa voimaan".⁶¹ Puhe järjestöpakosta voidaan tulkita elinkeinoelämän kädenojennukseksi valtiovallan suuntaan: sen tarkoituksena oli herättää viranomaisten luottamusta taloudellisten järjestöjen haluun ja kykyyn toimia säännöstelytalouden ehdoilla ja tukea sen tavoitteita. Pakollinen järjestäytyminen kohottaisi taloudellisten organisaatioiden yhteiskunnallista merkitystä ja lopettaisi kerralla epäilyt niiden kyvystä edustaa toimialojaan. Yhteistyöpuhunnassa viitattiin hyväksyvään sävyyn sakalaiseen malliin, jossa pakollinen toimialajärjestäytyminen ja "yksityisen aloitteen" tervehdyttävä vaikutus oli pystytty yhdistämään onnistuneella tavalla.⁶²

Järjestöpakosta puhuttiin sota-aikana paljon ja se sai osakseen melko suurta kannatusta taloudellisten organisaatioiden piirissä. Julkisessa keskustelussa kuultiin runsaasti sellaisia puheenvuoroja, että vasta järjestöpakon kautta toimialajärjestöistä voisi tulla varteenotettavia valtiollisen säännöstelykoneiston yhteiskumppaneita, haastajia tai jopa korvaajia. Täydellinen järjestäytyminen kasvattaisi järjestöjen kykyä toimia "talouspoliittisina toimeenpanoeliminä", joille voitaisiin myöntää myös virallisia valtuuksia. Järjestöpakko takaisi niin aukottoman järjestökurin, että kaikki elinkeinonharjoittajat joutuisivat noudattamaan säännöstelymääräyksiä ja toimimaan ennustettavalla tavalla. "Virka-valtaisen komennon" vastavoimina taloudellisilla järjestöillä olisi samalla oivalinen tilaisuus valvoa, "että säännöstelymääräykset eivät muodostu vallan mahdolltomaksi ja umpimähkäiseksi sohimiseksi" ja että "säännöstely ei tukahduta elinkeinoelämää".⁶³

Pakollisuus sopi viime kädessä huonosti vapautta rakastavalle elinkeinoelämälle, joka arvosteli koko ajan liiallisia vapauden rajoituksia säännöstelytaloudessa. Pakollinen järjestäytyminen nosti esiin myös kysymyksen valtion edustuksesta toimialajärjestöjen johtoelemissä, ja toisaalta järjestöjen osallisuuden taloudellisia kysymyksiä tutkivissa valtiollisissa komiteoissa.⁶⁴ Valtiovallan edustajien kautta toteutuva "itsemääräämisoikeuden" menetys oli liikaa elinkeinoelämälle ja samalla esiintyi pelkoja siitä, että järjestöjen sisään tulisi pakkojärjestäytymisen myötä epäkelvää väkeä ja niiden tarkoitusperiä "vastustavaa henkeä".⁶⁵

Suomessa ei loppujen lopuksi lähdetty pakollisuuden tielle, vaan ratkaisua järjestäytymisen ongelmiin koetettiin etsiä vapaaehtoiselta pohjalta. Valtiovarainministeriön asettama kansantaloudellinen neuvottelukunta toteutti vuonna 1943 ensimmäisen järjestötutkimuksensa parantaakseen taloudellisten organisaatioiden edellytyksiä toimia koko kansantaloutta hyödyttävällä tavalla. Sen tulokset ja suositukset tukivat vapaaehtoista järjestäytymistä, vaikka myös pakollisista muodoista käytiin keskusteluja. Valtiovallan intresseissä oli kuitenkin tukea elinkeinoelämän järjestäytymistä ja ohjata taloudellisten organisaatioiden toimintaa palvelemaan ajankohtaisia talouspoliittisia tavoitteita.⁶⁶

Yhteistyöpuhunnassa perusteltiin järjestöjen vaikutusvallan lisäämistä niiden suurella kasvattavalla ja jalostavalla merkityksellä jäsenistölleen. Järjestöjen katsottiin tukeutuvan toiminnassaan "säännölliseen liikemieskuntaan", joka ei sortunut salakauppaan ja joka harjoitti yhteiskunnallisesti vastuullista liiketoimintaa.⁶⁷ Yksittäisissä puheenvuoroissa ei aristeltu myöntää, että yrittäjien keskuuteen oli pesiytynyt myös "säälimättömiä moraalisia saalistajia", joihin järjestäytyneiden elinkeinonharjoittajien oli tehtävä selkeä pesäero.⁶⁸ Koska liikemiehet tarvitsivat liiketoiminnassaan sekä lain suojaa että sen säätämiä rajoituksia, "valtiolla ja yhteiskunnalla täytyy olla oikeus luottaa liikemieskunnan moitteettomuuteen". Luottamuksen pettäjät ansaitsivat ankaran moraalisen tuomion. "Liikemieskunnan järjestöjen" keskeisenä tehtävänä oli yhteistyödiskurssin mukaan edistää ja valvoa hyvän liikemoraalin noudattamista.⁶⁹ Liikemoraalin käsitteen tarkempi sisältö jätettiin julkisissa puheenvuoroissa melko avoimeksi. Pääasiallisesti sillä tarkoitettiin sekä vanhojen "hyvien kauppiastapojen" että "kaikkia yhteiskunnan elämän suojelemiseksi hyväksytyjen tapojen" noudattamista liiketoiminnassa.⁷⁰

Yhteistyödiskurssin mukaan liike-elämän tulevaisuus oli riippuvainen siitä "kuinka liikemieskunnan moraali kestää kriisiajan koettelemukset". Jos elinkeinoelämä menettäisi muun yhteiskunnan luottamuksen poikkeusaikana, tulisi sen palauttaminen – kuten ensimmäisen maailmansodan jälkeinen aika oli opettanut – olemaan työlästä: keinottelumainetta ei ollut helppoa karistaa pois. Yhteistyöpuhunnassa varoiteltiin lyhyen tähtäimen häikäilemättömän omanvoitontavoittelun kohtalokkaista seurauksista koko yksityiselle yritteliäisyydelle. Ongelmaksi koettiin se, että opportunistinen käyttäytyminen, "juoniteleva omanvoitonpyynti"⁷¹, suhteessa poikkeusajan virallisiin ja epävirallisiin pelisääntöihin, saattoi levitä nopeasti esimerkin voimalla, jolloin se muuttuisi yksittäistapauksista yleiseksi yhteiskunnalliseksi ongelmaksi:

"Juuri tuohon leviämisen vaaraan on jo nyt kiinnitettävä huomiota. Onhan niin, että jos jokin teollisuuslaitos tai kauppaliike rikkoo tai kiertää lakia ja voi siten tilapäisesti ansaita enemmän kuin kilpailijansa, tämä kilpailija joutuu kiusaukseen ryhtyä harjoittamaan samankaltaista epärehellisyyttä, ja tällöin yksityistapaus on muodostumassa yleiseksi tavaksi, joka murtaa koko liiketoiminnan perusteet."⁷²

Liikemoraalin ongelmille etsittiin yhteistyöpuhunnassa myös yleisempiä syitä. Koko painolastia ei haluttu säilyttää yksityisten yrittäjien omille harteille, vaan ongelmalle haettiin myös rakenteellisia syitä. Moraalin rapautumista selitettiin liian pitkälle viedyllä "virastomaisuudella" ja liian vähäisen tilan jättämisellä "talouselämän omille luottamuselimille": toimialajärjestöjen oma itsesääntely oli tehokkaampana kuin valtiovallan pykäläviidakko ja viranomaiskontrolli. Suureksi vaaraksi määriteltiin se, että säännöstelyjärjestelmä itsessään "muodostuisi kaikkinaisen epärehellisyyden ja muun moraalittomuuden alkulähteeksi".⁷³ Byrokraattisten käytäntöjen pelättiin ruokkivan huijaamista liiketoiminnassa ja kannustavan epäterveisiin toimintatapoihin.

Yhteistyöpuhunnan mukaan taloudelliset järjestöt olivat ennen muuta kansantaloudellisia toimijoita, jotka opettivat myös jäseniään "sopeutumaan koko yhteiskunnan etuihin sen säännön mukaisesti, että yhteinen etu on aina asetettava yksityisedun edelle".⁷⁴ Sota-aikana yhteiskunnan palvelemisesta ja yhteisen hyvän edistämisestä tuli yhteistyöpuhunnan mukaan liiketoiminnan jomotähti, mutta sen ei nähty olevan sovittamattomassa ristiriidassa henkilökohallisen hyvinvoinnin tavoittelun kanssa. Sotavuosina laajentunut hyväntekeväi-

syys, erityisesti laajaa huomiota julkisuudessa herättäneet teollisuusmiesten tekemät suurlahjoitukset, ja teollisuuslaitosten sosiaalisen huoltotoiminnan kehittäminen tulkittiin osoituksiksi yksityisten yritysten kyvystä täyttää yhteiskunnalliset tehtävänsä. Koska yksityisyrittäjät palvelivat "valtiota ja kansalaisia", esitettiin nimenomaan valtiovallan edun mukaiseksi se, "ettei vastuuperiaatteeseen nojautuvaa yksityisyritteliäisyyttä tuhota".⁷⁵

Yrittäjien tuli liiketoimissaan pystyä yhdistämään "yhteiskuntasolidaarisuuden" ja "yksityisen aloitteen" asettamat vaatimukset harmoniseksi kokonaisuudeksi. Yhteistyöpuhunnassa tuotettiin myös uusia käsitteitä, joilla nämä kaksi lähtökohtaa koetettiin nivoa yhteen ja joilla haluttiin osoittaa yksityisyrittäjien ajattelun muuttuneen aikaisempaa vastuullisemmaksi. Yksilöllisen vapauden ja "rajattoman yksilöllisen kilpailun" rinnalla puhuttiin siitä, että yrittäjät saattoivat säilyttää poikkeusoloissa vapautensa ainoastaan järjestöjen välittämän "ryhmävapauden" tai "kollektiivisesta vapauden" muodossa. Järjestöissä yksityiset yrittäjät olivat turvassa, koska organisaatiot saattoivat yhdistää heidän etunsa yhteiskunnan yleiseen etuun ja toteuttaa säännöstelytalouden tavoitteita.⁷⁶ Elinkeinoelämän institutionaalinen luottamus valtiojohtoiseen talouteen riippui suurelta osin taloudellisten järjestöjen kohtelusta ja niiden asemasta säännöstelyn toteuttamisessa.

Kohti kilpailutaloutta

Talouden säännöstely jouduttiin pitämään voimassa myös sodan päättymisen jälkeen. Vielä silloinkaan ei osattu ennakoida tarkasti, kuinka kauan ja laajana säännöstely tulisi jatkumaan. Sen piiriä supistettiin vähitellen sitä mukaa kuin taloudelliset ja tuotannolliset edellytykset täyttyivät. Säännöstelyn tarvetta pitivät sotien jälkeen yllä erityisesti valuuttapulasta johtuneet vaikeudet saada maahan riittävästi tuotannossa tarvittavia raaka-aineita, modernia teknologiaa ja kansalaisten kipeästi kaipaamia kulutustarvikkeita. Maan jälleenrakennus, karjalaisten asuttaminen ja sotakorvausten suorittaminen olivat valtavia kansallisia projekteja, jotka vaativat taloudellisten resurssien julkista ohjaamista.

Säännöstelystä käyty keskustelu sai rauhan palattua uusia sävyjä, kun järjestelmän pakollisuudelle ei ollut enää yhtä vahvoja perusteita kuin sotavuo-

sina. Sen katsottiin menettäneen legitimiisyyttään ja "psykologista pohjaansa" uudessa tilanteessa. Yksityisen elinkeinoelämän puhuntaa alkoi sotien jälkeen hallita purkamisdiskurssi, jossa vaadittiin säännöstelystä luopumista mahdollisimman nopeassa aikataulussa. Se yhdisti sota-ajan byrokratia- ja kilpailudiskurssit uudenlaiseksi puheavaruudeksi, jossa oli niin vanhoja kuin uusia ainesosia. Purkamispuhunnan keskeisenä sisältönä oli tuottaa perusteluja talouden valtiollisen ohjauksen radikaalin vähentämisen puolesta ja avata tietä paluulle rauhan ajan talouteen.⁷⁷

Säännöstelyn purkamisen aikataulu oli yksi keskeisimmistä puheenaiheista. Elinkeinoelämän edustajat vaativat toisaalta pikaisia toimenpiteitä ja toisaalta harkintaa purkamisen toteuttamisessa. Purkamispuhunnan mukaan säännöstelystä ei voitu käytännössä luopua kerta heitolla vaan siinä oli noudatettava "varovaisuutta ja järjestelmällisyyttä", jotta voitaisiin turvata talouden vakauttaminen.⁷⁸ Elinkeinoelämän teksteissä painotettiin jatkuvasti sitä, että säännöstelyn purkaminen oli toteutettava umpimähkäisten ratkaisujen sijaan suunnitelmallisesti, johdonmukaisesti, asteittaisesti ja oikea-aikaisesti.⁷⁹ Valtiojohtoista taloudesta vapautumisen prosessia luonnehdittiin "jatkuvaksi siirtymäkaudeksi, jonka kestäessä säännöstelyn pakkopaidan nauhoja vähän kerrallaan irroitetaan".⁸⁰ Purkamisaikataulussa tuli ottaa huomioon sekä maan yleinen taloudellinen tilanne että eri elinkeinoelämän haarojen erityisolosuhteet, jotka saattoivat vaihdella huomattavasti.

Purkamispuhunta rakentui sotien jälkeen vahvojen uhkakuvien varaan. Yksityinen elinkeinoelämä näki tulevaisuuden edelleen epävarmana ja täynnä riskejä. Sosialismi ja talouselämän "sosialisointi" kohosivat sodan jälkeen tapahtuneen poliittisen käänteen seurauksena vahvasti julkiseen keskusteluun. Purkamisdiskurssissa varoiteltiin jatkuvasti siitä, että vasemmisto halusi jättää säännöstelyn "pysyväksi systeemiksi".⁸¹ Elinkeinoelämän edustajien retorisenä keinona oli liittää epäsuosittu säännöstely ja sosialismi johdonmukaisesti yhteen. Vaikka niiden välille ei vedetty suoranaisia yhtäläisyysmerkkejä, tuotiin näiden "järjestelmien" sukulaisuus esiin mutkattomasti. Sosialisoitua pakkoyhteiskuntaa kuvattiin mielellään säännöstelytalouden termeillä.⁸² Säännöstelyn purkamisen hitaus tulkittiin vakuuttavaksi todisteeksi siitä, että vasemmisto valmisti tosiasiaa sosialismia ja pyrki käyttämään säännöstelyjärjestelmää astin-

lautana. Vaikka purkamiskurssi liikkui pääosin talouspolitiikan tasolla, piti sosialismin uhkakuva yllä myös ideologista keskustelua kilpailevien talousjärjestelmien eduista ja puutteista.

Yksityisen talouselämän piirissä huolestuttiin vakavasti suomalaisen yhteiskunnan vapauden puolesta kun valtioneuvosto asetti vuoden 1946 helmikuussa sosialisoimiskomitean, jonka tehtävänä oli tutkia ja suunnitella sopivien elinkeinoelämän alojen "mahdollista yhteiskunnan haltuun ottamista" tai muussa muodossa tapahtuvaa "yhteiskunnallisen vaikutusvallan lisäämistä talouselämään". Komitean kokoonpano noudatteli pääosin parlamentaarisia voimasuhteita, ja sen porvarillisissa jäsenissä oli huomattava teollisuuden ja liike-elämän edustus. Laajoja selvityksiä ja tutkimuksia tehneen komitean työ oli riitaisaa ja eteni verkkaisesti.⁸³ Elinkeinoelämän äänenkannattajissa komitean "sosialisointispuuhat" merkittiin todisteeksi siitä, että "vasemmistomme" pyrkii diktatuuriin ja asettamaan kilpailun sijaan valtion monopolin.⁸⁴ Komitean työ kuivui kokoon 1940-luvun lopulla poliittisissa voimasuhteissa tapahtuneen muutoksen vuoksi ja sen käytännölliset tulokset jäivät laihoiksi, pääasiassa tutkimusten ja ehdotusten asteelle. Sen työskentelyn päättymistä tuloksettomana luonnehdittiin talouselämän piirissä "erään farssin lopuksi", joka todisti yksityisen yritteliäisyyden ottaneen selkävoitoksi kollektiivisista talousmuodoista.⁸⁵

Purkamispuhunnassa jatkettiin jo aikaisemmin aloitettua "byrokraattisen puuhailun" kritiikkiä ja julistettiin, että "Suomen kansa on saanut tarpeekseen joutavasta byrokratiasta". Säännöstelyn purkaminen esitettiin vertauskuvallisesti "kansamme elinvoimaa" imevän "pahanlaatuisen kasvaimen" poistamisena, jonka jälkeen talous tervehtyisi nopeasti ja "talouden verenkierto" alkaisi jälleen toimia.⁸⁶ Purkamisen välttämättömyyttä alleviivattiin vielä puhumalla avoimesti säännöstelyjärjestelmän rappiosta: "Säännöstelyn kankeus ja mieli- valtaisuus, sen kalleus ja toisaalta tehottomuus samoin kuin järjestelmään liittyvät korruptio- ja muut mädännäisilmiöt on koettu milteipä kaikilla säännöstelyn aloilla..."⁸⁷ Sota-aikana nämä säännöstelyjärjestelmän kriisi-ilmiöt jätettiin rauhaan kansallisen yksimielisyyden hengessä ja ilmeisesti myös sensuurin pelossa.⁸⁸ Viranomaisten mahdollisista väärinkäytöksistä puhuttiin 1940-luvun lopulla melko yleisellä tasolla ja vihjailevaan sävyyn, mutta samalla vaadittiin perusteellisen selvityksen tekemistä asiasta vastaisen varalle.

Vapaa kilpailu alkoi esiintyä rauhan palattua ajankohtaisena vaihtoehtona, jonka tuli vallata kiireesti alaa "hallintovaltaiselta järjestelmältä". Kilpailun ylivertaisuutta perusteltiin periaatteessa samoilla ideologisilla argumenteilla kuin aiemmin, mutta sotien jälkeen vedottiin entistä väkevämmin kuluttajien etuun: "Koko vapaan kilpailun tarkoituksena on kuluttajan erilaisten tarpeiden tyydyttäminen, ja sen vuoksi kuluttajan vapaus ja valta on täydellisin vapaan yritteliäisyyden vallitessa."⁸⁹ Koska säännöstelyjärjestelmä oli epäonnistunut kuluttajien tarpeiden tyydyttämisessä, oli olemassa patoutunutta kulutuspainetta: "Suuri ostava yleisö on odottanut kuin auringonnousua sitä hetkeä, jolloin säännöstelyjärjestelmä kaikkine kankeuksineen alkaa lopultakin väistyä joustavamman talouselämän tieltä."⁹⁰ Kilpailu kuvattiin sellaiseksi kuluttajien toiveiden tynnyriksi, joka poistaisi säännöstelytaloudelle ominaisen puutteen ja kurjuuden.

Purkamisdiskurssissa pyrittiin tuottamaan mahdollisimman kokonaisvaltaista vaihtoehtoa valtiolliselle säännöstelylle: "Meidän on kiirehdittävä kehitystä, joka vie meidät takaisin kilpailutalouteen."⁹¹ Tällä käsitteellä haluttiin korostaa vaikutelmaa systeemisestä muutoksesta, minkä vuoksi säännöstelyn osittainen purkaminen ei riittänyt. Kilpailutalouden kautta keskustelun piiriin tuli sellaisia jakelusäännöstelyn aikana taustalle jääneitä teemoja, kuten mainonta, markkinointi ja myyntityö, jotka kuvasivat uudelleen virinnyttä kilpailua asiakkaista. Uudet amerikkalaiset liikkeenjohdon opit löivät itsensä nopeasti läpi taloudellisessa lehdistössä 1940-luvun lopulta lähtien. Taloudessa haluttiin siirtyä mahdollisimman nopeasti sellaiseen vaiheeseen, "jolloin myyjän markkinat vaihtuvat ostajan markkinoiksi ja jolloin täysipitoisenkin tavarain valmistus ja myynti joutuu tapahtumaan kilpailun merkeissä." Suomalaisen elinkeinonelämän täytyi purkamispuhunnan mukaan valmistautua vielä suuremman luokan haasteeseen: kansainvälisen kilpailun vapautumiseen. Sitä varten oli alennettava johdonmukaisesti kotimaisia tuotantokustannuksia.⁹²

Kun kilpailun asema vahvistui talouden perustana, alettiin jälleen kiinnittää huomiota myös siihen liittyviin ongelmiin. Purkamispuhunnassa painotettiin "terveen kilpailun" merkitystä. Määreellä viitattiin paitsi reiluun myös yhteiskunnallisesti vastuulliseen liiketoimintaan:

"Kilpailun tehtävänä on pysyttää liiketoiminta vilkkaana ja kustannuksiltaan koh- tuullisena, niin että yhteiskuntaa mahdollisimman tehokkaasti palvellaan. Samasta syystä kilpailussa on noudatettava terveitä menetelmiä."⁹³

Jopa liikelaitosten välinen hintakilpailu saatettiin säännöstelytalouden hen- gessä leimata epäterveeksi ja haitalliseksi. Elinkeinoelämän piirissä oltiin val- miita tunnustamaan, että talouselämä syylistyi usein myös itse kilpailun supistamiseen "luomalla erilaisia järjestöjä ja yhtymällä moninaisiin liiketoi- mia säännösteleviin sopimuksiin" ja että oli olemassa vilpillisiä kilpailutapoja. Samalla muistutettiin toistuvasti, että tällaiset ilmiöt versovat parhaiten silloin, kun julkinen valta valvoo taloutta.⁹⁴

Valtiollisen säännöstelyn jatkumista pidettiin kuitenkin edelleen kilpailun epäkohtia suurempana vaaratekijänä:

"Elinkeinoelämä ummehtuu pakostakin, ellei kilpailu sitä tuuleta. Kuluneina sään- nöstelyn vuosina ennätti muodostua tottumuksia, jotka saattavat merkitä sangen suurta tuhoa talouselämällemme, ellei niistä ajoissa luovuta. Vaarallisimpia tottu- muksia on riskin pelkääminen."⁹⁵

Kilpailun avulla oli päästävä myös eroon "vääärstä turvallisuuden tunteesta", jota säännöstelylle tyypilliset epätaloudelliset toimintatavat olivat tuottaneet ja joista oli henkisesti erittäin vaikea luopua: mukavuudenhalu vei helposti voi- ton liiketoiminnalliselta luovuudelta ja aloitteellisuudelta.⁹⁶ Yrittäjien itsensä oli karistettava virastomaiset toimintatavat liiketoiminnastaan ja korvattava ne palvelu- ja kilpailuhenkisyydellä. Heidän pelättiin tottuneen liiaksi säännöste- lytalouden epätaloudellisiin toimintatapoihin ja vierastavan ankaran kilpailun paluuta. Purkamispuhunnassa alettiin 1940-luvun lopulla huomautella myös liian pitkälle viedyn yhteistyön vaaroista, koska se oli johtanut "monipuuhai- suuteen" ja liikkeenjohtajien muuttumiseen "komiteamiehiksi, jotka riensivät kokouksesta toiseen ja kuluttivat aikaansa kaikenkaltaisissa neuvotteluissa".⁹⁷ Vaikka yhteistyötä osattiin arvostaa ja sen merkityksestä puhuttiin edelleen suopeaan sävyyn, tunnustettiin myös se tosiasia, että liikkeenjohtajien oli kil- pailutaloudessa keskityttävä aikaisempaa enemmän omien yritystensä kehittä- miseen.

Purkamispuhunta alkoi tuottaa 1940-luvun lopulla itsensä kaltaista todelli- suutta. Säännöstelyä supistettiin asteittain ja lopulta voitiin vuonna 1949 viet- tää kansanhuoltoministeriön hautajaisia. Valtion taloudellinen säätely jatkui

monilla talouden sektoreilla, erityisesti ulkomaankaupassa, mutta kilpailutalous oli voittanut suurimmat uhkaajansa. Pitkän yhteistyökauden jälkeen oli alettava totutella kilpailun koviin lainalaisuuksiin, joista oli kymmenen vuotta niin kauniisti ja ylistävästi puhuttu. Säännöstelytalouden aikana laajentunut ja syventynyt yhteistyö oli tuottanut vahvaa luottamusta niin elinkeinoelämän sisään kuin sen ja viranomaisten väliseen kanssakäymiseen – tämä perinne pyrittiin säilyttämään suomalaisen talouden voimavarana myös kilpailutalouden oloissa.

Yhteistyövetoista kilpailua

Sota- ja säännöstelytalouden aikana käytiin voimakasta diskursiivista valtaistelua valtiojohtoisen talouden ja markkinatalouden mekanismien välisestä suhteesta. Elinkeinoelämän edustajien puhuntaa leimasi selvä kaksinaisuus: toisaalta he tukivat poikkeuksellisia järjestelyjä pakon edessä ja toisaalta esittivät voimakasta kritiikkiä liian pitkälle vietyä valtiollista interventiota kohtaan. Vaikka elinkeinoelämän puhunnassa oli selkeä vastakkainasettelu valtiovallan ja ”vapaan talouden” välillä, on muistettava, että maan talous- ja finanssipoliittikaa muotoilivat ja johtivat sotavuosina taloudellisen liberalismiin tinkimättömät kannattajat.⁹⁸

Yksityisen elinkeinoelämän teksteistä erotetuilla diskursseilla oli oma paikkansa puhunnan kokonaisuudessa. Säännöstelypuhunnassa haettiin valtion ja vapaan markkinatalouden optimaalista suhdetta, byrokratiadiskurssissa esitettiin valtiojohtoisen talouden kritiikki, kilpailupuhunnassa sen ideologinen vaihtoehto, yhteistyödiskurssissa etsittiin sopeutumisen tapoja uuteen taloudelliseen toimintaympäristöön ja purkamisdiskurssissa muotoiltiin tukevaisuuden visio.

Epävarmassa ja riskejä täynnä olevassa tilanteessa elinkeinoelämä puolusti henkeen ja vereen vapaan markkinatalouden arvoja, mekanismeja ja instituutioita ja koetti sovittaa ne osaksi poikkeusajan taloutta tavalla, josta olisi lyhyt matka talouden ”normalisoimiseen”, deregulaation kautta saavutettuun kilpailutalouteen. Elinkeinoelämä loi julkisuudessa vahvoja dikotomioita toisaalta jäykän ja hitaan ”virastotalouden” ja toisaalta joustavan ja luovan markkinata-

louden välille. Tässä se saattoi tukeutua säännöstelyjärjestelmän epäsuosioon kansalaisten keskuudessa.

”Valtiojohtoisen markkinatalouden” käsite oli tärkeä innovaatio diskursiivisessa määrittelykamppailussa. Elinkeinoelämä pyrki omassa puhunnassaan määrittelemään valtion roolin toissijaiseksi ja ennen muuta elinkeinoelämän ”taloudellista autonomiaa”, eli itsesääteilyä, tukevaksi. Valtion taloudellisen vallan tuli olla mahdollisimman vähäistä ja talouden suuriin linjoihin keskittyvää. Vapaan markkinatalouden oli pysyttävä talouden järkähtämättömänä kallioperustana. Markkinatalouden mekanismit esitettiin elinkeinoelämän puhunnassa hegemonistisella tavalla: ne olivat luonnollisia, universaaleja, itsestään selviä, vaihtoehtottomia ja ylihistoriallisia.⁹⁹ Kilpailu kuvattiin ideologisella tasolla patenttilääkkeeksi, jonka varaan suomalaisen yhteiskunnan tulevaisuutta voitiin rakentaa.¹⁰⁰

Sota- ja säännöstelytalouden konteksti tuotti myös muutoksia ja variaatioita elinkeinoelämän kilpailupuhuntaan: puhdas taloudellinen liberalismi sopi huonosti ajankohdan mielipideilmastoon. Elinkeinoelämän edustajat pyrkivät omissa puheenvuoroissaan osoittamaan, että vapaa kilpailu ja yksityinen yritteliäisyys saattoivat palvella varsinaista ”suunnitelmataloutta” tehokkaammin koko kansantaloutta ja suomalaista yhteiskuntaa sodan aiheuttamissa poikkeuksellisissa olosuhteissa. Se edellytti kuitenkin yhteistyön ja luottamukseen perustuvien hallintamekanismien voimakasta kehittämistä hallinnollisten määräysten ja lainsäädännöllisten keinojen sijaan. Vapaalle kilpailulle oltiin valmiita asettamaan rajoituksia ja antamaan sille uusia merkityksiä, jotka korostivat yhteistyön ja järjestäytymisen merkitystä yhteiskunnassa.

Yhteistyöpuhunnalla kilpailu sai aivan uuden kuorrutuksen: yhteistyö ja kilpailu asetettiin palvelemaan toinen toistaan – mutta jälkimmäisen ehdoilla. Yhteistyöpuhunnalla painotettiin toisaalta kilpailijoiden keskinäisen luottamuksen ja toisaalta taloudellisten järjestöjen ja viranomaisten välistä luottamusta. Mitä paremmin nämä molemmat sujuisivat, sitä luottavammin elinkeinoelämä saattoi suhtautua tulevaisuuteen radikaalin epävarmuuden tilassa. Sotien jälkeen elinkeinoelämä vaati voimakkain äänenpainoin säännöstelyn purkamista ja siirtymistä kilpailutalouteen, mutta sen tuli tapahtua hyvässä yhteistyön hengessä.

Yksityisen elinkeinoelämän puhunnassa tuotettiin koko ajan institutionaalisen luottamuksen ehtoja ja määreitä valtiojohtoista taloutta kohtaan. Tulevaisuuden epävarmuus nakersi luottavaisuutta säännöstelytalouteen, vaikka elinkeinoelämän keskuudessa säilyi tietynlainen perusluottamus suomalaista vapaata markkinataloutta ja kansanvaltaista poliittista järjestelmää kohtaan. Elinkeinoelämän puhunnassa puolustettiin vahvasti yrittäjien henkilökohtaisen luottamuksen merkitystä ja kannustettiin heitä tiiviiseen yhteistyöhön ylimitoitettua valtiointerventiota kohtaan. Yhteistyöpuhunta oli niin väkevää, että sillä voi olettaa olleen pitkäaikaisia vaikutuksia suomalaisten yksityisten yrittäjien arvo- ja ajatusmaailmaan. Yhteistyön etuja voitiin hyödyntää myös vapaassa markkinataloudessa.

Lähteet

Kauppalehti 1939–1949
 Talouselämä 1939–1949
 Talous ja Koti 1939–1949
 Yksityisyrittäjä 1939–1949

Kirjallisuus

- Casson, Mark (1997): *Information and Organization. A New Perspective on the Theory of the Firm*. Oxford University Press: Oxford.
- Enäjärvi, Jaakko (1945): Säännöstelylainsäädännön ja säännöstelyjärjestelmän kehitys. Teoksessa Untamo Utrio (toim.): *Viisi vuotta kansanhuoltoa*. Kansanhuoltoministeriö: Helsinki.
- Faber, Jasper (2000): Trade Associations in Dutch Fruit-processing Industry 1910–1970. Teoksessa Anne-Marie Kuijlaars – Kim Prudon – Joop Visser (eds.): *Entrepreneurs, Politics and Networks in a Historical Perspective*. Proceedings of the Third European Business History Association (EBHA) Conference 'Business and Society', September 24–26, 1999, Rotterdam, The Netherlands. Centre of Business History: Rotterdam.
- Fairclough, Norman (2003): *Analyzing Discourse. Textual analysis for social research*. Routledge: London.
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*. Polity Press: Cambridge.
- Freyer, Tony (1992): *Regulating Big Business. Antitrust in Great Britain and America, 1880–1990*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Galambos, Louis (1966): *Competition and Cooperation. The Emergence of a National Trade Association*. The Johns Hopkins Press: Baltimore.
- Hentilä, Marjalliisa (1999): *Keikkavaaka ja koussikka. Kaupan työ ja tekijät 1800-luvulta itsepalveluajakaan*. Liikeala ammattiliitto ry. Edita: Helsinki.
- Henttinen, Annastiina (1999): Kolmannen tien etsijät. Teoksessa Markku Kuisma, Annastiina Henttinen – Sami Karhu – Maritta Pohls: *Kansantalous. Pellervo ja yhteisen yrittämisen idea 1899–1999*. Pellervo-Seura ry. Kirjayhtymä Oy: Helsinki.
- Hoffman, Kaj (1990): *Kesko 1940–1990*. Kauppiaitten kustannus: Jyväskylä.
- Ilmonen, Kaj (2005): Luottamuksen operationalisoinnista. Teoksessa Pertti Jokivuori: *Sosiaalisen pääoman kentät*. Minerva: Jyväskylä.

- Jokinen, Arja – Juhila, Kirsi (2004): Valtasuhteiden analysoiminen. Teoksessa Arja Jokinen – Kirsi Juhila – Eero Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset*. 3. painos. Vastapaino: Tampere.
- Jokinen, Arja – Juhila, Kirsi – Suoninen, Eero (2004): Diskursiivinen maailma. Teoreettiset lähtökohdat ja analyttiset käsitteet. Teoksessa Arja Jokinen – Kirsi Juhila – Eero Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset*. 3. painos. Vastapaino: Tampere.
- Johnstone, Barbara (2008): *Discourse Analysis*. Second Edition. Blackwell Publishing: Oxford.
- Kallioinen, Mika (2006): *Kesytetty kilpailu. Yhteistyö ja kartellisoituminen Suomen puuvillateollisuudessa 1900–1939*. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 65. Turun yliopisto, Suomen historia: Turku.
- Karonen, Petri (2006): Johdanto – Kun rauha tuo omat ongelmansa. Teoksessa Petri, Karonen – Kerttu Tarjamo: *Kun sota on ohi. Sodasta selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Historiallinen Arkisto 124. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Kautonen, Teemu (2005): Luottamus hallintamekanismina. Teoksessa Martti Vihanto (toim.): *Instituutiotaloustieteen nykyisiä suuntia*. Turun korkeakoulujen yhteiskunnallis-taloudellinen tutkimusyhdistys r.y. Åbohälskolornas förening för social och ekonomisk forskning r.f.: Turku.
- Koponen, Aki T. – Okko, Paavo – Virtanen, Martti (2003): *Hyödykemarkkinoiden kilpailullisuuden tutkiminen: teoriasta, menetelmistä ja toteuttamisesta*. Turun kauppa- ja korkeakoulun kilpailututkimusraportti: Turku.
- Kotkavirta, Jussi (2000): Luottamus instituutioihin ja yksilöllinen hyvinvointi. Teoksessa Kaj Ilmonen (toim.): *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. SoPhi 42. Jyväskylän yliopisto: Jyväskylä.
- Lehtinen, Artturi (1967): Sotatalous 1939–1945. Teoksessa *Itsenäisen Suomen taloushistoriaa 1919–1950*. Historian Aitta XVII. WSOY: Porvoo.
- Lehtinen, Artturi (1945): Sodanaikaisen ulkomaankaupan säännöstely, kaupan kehitys, rahoitus ja merikuljetukset. Teoksessa Untamo Utrio (toim.): *Viisi vuotta kansanhuoltoa*. Kansanhuoltoministeriö: Helsinki.
- Lehtonen, Mikko (1998): *Merkitysten maailma. Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohtia*. Vastapaino: Tampere.
- Luhmann, Niklas (1988): Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. Teoksessa Gambetta, Diego (ed.): *Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell: Oxford.
- Luhmann, Niklas (1979), *Trust and Power*. Wiley: New York.
- Lundqvist, Torbjörn (1995): *Den stora ölkartellen. Brannscorganisering och kartellbildning i bryggeriindustrin 1885–1914*. Uppsala Studies in Economic History 37. Acta Universitatis Upsaliensis: Stockholm.
- Lundqvist, Torbjörn (2003): *Konkurrensvisionens framväxt. Konkurrenspolitik, intressen och politisk kultur*. Institutet för framtidsstudier: Stockholm.
- Milward, Alan S. (1977): *War, Economy and Society 1939–1945*. University of California Press: Berkeley and Los Angeles.
- Nooteboom, Bart (2002): *Trust. Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Edward Elgar: Cheltenham.
- Nooteboom, Bart (2003): Trust Process. Teoksessa Bart Nooteboom – Frédérique Six (ed.): *The Trust Process in Organizations. Empirical Studies of the Determinants and the Process of Trust Development*. Edward Elgar: Cheltenham.
- Nummela, Ilkka: Sota ja talous. *Sociologia* 3/1986.
- Paavonen, Tapani (1987): *Talouspolitiikka ja työmarkkinakehitys Suomessa toisen maailmansodan jälkeisellä jälleenrakennuskaudella vuosina 1944–1950*. Turun yliopiston julkaisuja/Annales Universitatis Turkuensis. Sarja C -osa 64. Turun yliopisto: Turku.
- Perko, Touko (1988): Sanomalehdistö sodan ja säännöstelyn puristuksessa 1939–1949. Teoksessa Päiviä Tommila (päätoim.): *Suomen sanomalehdistön historia 3: Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle*. Kustannuskiila Oy: Kuopio.
- Pihkala, Erkki (1982a): Sotatalous 1939–1944. Teoksessa Jorma Ahvenainen – Erkki Pihkala – Viljo Rasila (toim.): *Suomen taloushistoria 2*. Teollistuva Suomi. Kustannusosakeyhtiö Tammi: Helsinki.
- Pihkala, Erkki (1982b): Sopeutuminen rauhaan. Teoksessa Jorma Ahvenainen – Erkki Pihkala – Viljo Rasila: *Suomen taloushistoria 2*. Teollistuva Suomi. Kustannusosakeyhtiö Tammi: Helsinki.

- Rantatupa, Heikki (2004): *Kansanhuolto toisen maailmansodan aikana 1939–1949*. Teoksessa Matti Pelttonen (toim.): *Suomen maatalouden historia II*. Kasvun ja kriisien aika 1870-luvulta 1950-luvulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki.
- Ruuskanen, Petri (2000): Luottamus verkostotalouden laidalla. Teoksessa Kaj Ilmonen (toim.): *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. SoPhi 42. Jyväskylän yliopisto: Jyväskylä.
- Salonen, Ahti M. (1955): *Taloudellisesta kilpailusta Suomen nykyisessä yhteiskuntaelämässä*. Helsinki.
- Salonen, Seppo Heikki (2005): *Puotipuksusta suureksi toveriksi. Onni Toivosen elämä*. Edita: Helsinki.
- Seligman, Adam (2000a): Luottamus ja yleinen vaihto. Teoksessa Kaj Ilmonen (toim.): *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. SoPhi 42. Jyväskylän yliopisto: Jyväskylä.
- Seligman, Adam (2000b): *The Problem of Trust*. Princeton University Press: Princeton.
- Seppinen, Ilkka (1996): Ahdinkoajan varalle. Taloudellinen puolustusneuvosto ja puolustustaloudellinen suunnittelukunta huoltovarmuuden kehittäjänä 1929–1955–1995. Oy Edita Ab: Helsinki.
- Seppinen, Ilkka (1982): Väli rauhan aika. Säännöstely ja elintarviketilanne. Teoksessa Jorma Järventaus (toim.): *Suomi sodassa: Talvi- ja jatkosodan tärkeät päivät*. Oy Valitut Palat: Keuruu.
- Seppinen, Ilkka (1989): Talvisodan talous – ensimmäinen askel rauhasta sotaan. Teoksessa Silvo Hietanen (toim.): *Kansakunta sodassa: 1. Sodasta sotaan*. Valtion painatuskeskus: Helsinki.
- Suviranta, Br. (1944): Suunnitelmallinen talouspolitiikka. Esitelmä, joka pidettiin Suomen Liikemies-Yhdistyksen kokouksessa syyskuun 25. p:nä 1944. Eripainos *Kauppalahdestä* N:o 223, 225, 226, 227 ja 228: Helsinki.
- Suoninen, Eero (1999): Näkökulma sosiaalisen todellisuuden rakentumiseen. Teoksessa Arja Jokinen – Kirsi Juhila – Eero Suoninen: *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Vastapaino: Tampere.
- Teräs, Kari (2005): Luottamus ”valtiojohtoisessa markkinataloudessa” toisen maailmansodan aikana. Teoksessa Martti Vihanto (toim.): *Instituutiotaloustieteen nykyisiä suuntia*. Turun korkeakoulujen yhteiskunnallis-taloudellinen tutkimusyhdistys r.y. Åbohogskolornas förening för social och ekonomisk forskning r.f.: Turku.
- Tiihonen, Seppo (1989): *Sotatalouden suunnittelu*. Tutkimus lainsäädäntökehityksen ja sotilasjohdon järjestelyjen vaikutuksista sotatalouden suunnittelun itsenäisyyden ensi vuosikymmeninä Suomessa. Helsingin yliopiston julkisoikeuden laitoksen julkaisuja D: 6: Helsinki.
- Toivonen, Onni (1950): *Kymmenen vuotta kansanhuoltajana. Muistelmia*. WSOY: Turku.
- Waarden, Frans van (1992): Emergence and Development of Business Interest Associations. An Example from the Netherlands. *Organization Studies* 13 (4).
- Vehkaperä, Meri (2003): *Yrityksen yhteiskuntavastuu – vastuuta voittojen vuoksi?* Jyväskylän yliopisto. Taloustieteiden tiedekunnan julkaisuja N:o 135/2003: Jyväskylä.
- Vilkuna, Kustaa (1962): *Sanan valvontaa. Sensuuri 1939–44*. Kustannusosakeyhtiö Otava: Helsinki.
- Williamson, Oliver E. (1989): Transaction costs economics. Teoksessa R.L. Schmalensee – R.D. Willing (eds.): *Handbook of Industrial Organization*, Volume I. Elsevier: Amsterdam.

Viitteet

- 1 Liisa Lähteenmäelle kiitos hyvistä kommentteista artikkelin käsikirjoitukseen. Säännöstelytaloudesta, ks. Milward 1977; Pihkala 1982a; Nummela 1986; Tiuhonen 1989; Rantatupa 2004.
- 2 Diskursseista, ks. Fairclough 1992, 3–5, 62–66; Fairclough 2003, 3–4, 123–133; Jokinen – Juhila – Suoninen 2004, 24–29; Johnstone 2008, 2–5.
- 3 Ks. Luhmann 1979, 1988; Seligman 2000a, 2000b; Nooteboom 2002, 2003; Kotkavirta 2000; Ruuskanen 2000, 95–96; vrt. Ilmonen 2005, 50–53.
- 4 Talouselämä 7–8/1940, Sotatalouden kulmakiviä, 67–68; Talouselämä 7–8/1940 (23.2.), von Fieandt, R. (ainer), ”Business as usual”; 21–22/42 (29.5.) Talouselämä 21–22/1942, Valtion puuttuminen talouselämään..., 369–371; Kauppalehti 71; 13.1. 1940, Taloudellinen rintama (pääkirjoitus=pk); ks. Pihkala 1982a; Teräs 2005, 143–144.
- 5 Talous ja Koti 21–22/1941, ”Yrittäjän vapautta kahlitaan liiaksi”.
- 6 Kauppalehti 24.8.1940, Kehittyvä uusi organisaatio (pk); Kauppalehti 26.5.1942, Liikemieskunnan suhtautuminen valtiojohtoisuuteen (pk); Kauppalehti 27.11.1942, Valtion tehtävänä talouselämässä on olla ainoastaan ohjaavana osapuolena; sama, Lauri Helenius. Valtion ohjaus on tarpeellinen; Kauppalehti 11.12.1942, Yrittäjien pakollisen järjestäytymisen ajatus (pk).
- 7 Talouselämä 7–8/1940 (23.2.), von Fieandt, R. (ainer), ”Business as usual”; Talouselämä 41/1940, Valtiojohtoinen talouselämä, 443–444.
- 8 Lehtinen 1945, 178–179; Lehtinen 1967, 214; Teräs 2005, 155–156.
- 9 Kauppalehti 19.6.1942, Keskustelua talousjärjestelmästä (pk).
- 10 Kom. 1942: Mon. 5: I, 18–19; Suviranta 1944.
- 11 Kom. 1942: Mon. 5: II, 10–14; Talouselämä 17–18/1943, Bruno Suviranta, Sodanjälkeisen talouspolitiikan suuntaviivoja meillä ja muualla, 303–310.
- 12 Yksityisyrittäjä 5/1940, Pauli Korpisaari, Valtiojohtoinen talous Suomessa, 4–8.
- 13 Kauppalehti 14.8.1942, Valtiojohtoinen markkinatalous (pk).
- 14 Kauppalehti 4.4.1940, Monopoli-ilmiöt kansantaloudessa (pk).
- 15 Kauppalehti 14.8.1942, Valtiojohtoinen markkinatalous (pk); Kauppalehti 18.8.1942, Maamme vastaisen kauppapolitiikan suuntaviivoja, (pk) Kauppalehti 31.8.1942, Kansantalouden ”rationalisointi” (pk); Kauppalehti 4.9.1942, (pk) Valtiojohtoisuus iskusanana (pk); Teräs 2005, 147–148.
- 16 Toivonen 1950, 204–205, 225–241; Salonen 2005, 134–142; kansanhuoltojärjestelmästä, ks. Seppinen 1982, 1989, 1996; Rantatupa 2004.
- 17 Kauppalehti 22.11.47, Vapaus ja pakko (pk).
- 18 Kauppalehti 4.9.1942, Valtiojohtoisuus iskusanana (pk).
- 19 Kauppalehti 21.1.1942, Paperikomento loistossaan (pk).
- 20 Kauppalehti 11.12.1942, Yrittäjien pakollisen järjestäytymisen ajatus (pk).
- 21 Kauppalehti 4.1.1945, ”Hän on neuvottelussa...” (pk).
- 22 Yksityisyrittäjä 1/1942, Liikemaiden kokemukset viranomaisista (pk), 1; Yksityisyrittäjä 3/1943, Mitä on virastokankeus?, 16; Kauppalehti 8.6.1946, Arvi Raikkala, Milloin päästään säännöstelyn rysästä?
- 23 Talous ja Koti 7/1945, Säännöstelyssä on kauppiaille raskainta vastuu.
- 24 Hentilä 1999, 268–273; Hoffman 1990, 28.
- 25 Talous ja Koti 21–22/1941, ”Yrittäjän vapautta kahlitaan liiaksi”; Kauppalehti 22.7.1942, Talouselämän byrokratisointi (pk); Yksityisyrittäjä 8/1946, Valtiovallan asiantuntemus usein täydellistä asiantuntemattomuutta, 4.
- 26 Talous ja Koti 21–22/1941, ”Yrittäjän vapautta kahlitaan liiaksi”.
- 27 Yksityisyrittäjä 6/1940, Uusi tie (pk), 1; ks. Henttinen 1999, 151–156.
- 28 Kauppalehti 12.4.1941, Säännöstely ja kilpailu (pk).
- 29 Yksityisyrittäjä 9/1943, ”Yrittäjähänki”, 40–41.
- 30 Talouselämä 47–48/1942, Yksilö talouselämässä, 753–754.
- 31 Ks. Lehtonen 1998, 23–25; Vehkaperä 2003, 35.
- 32 Kilpailun määrittelystä, ks. Koponen – Okko – Virtanen 2003, 11–12; Lundqvist 2003, 12; Kallioinen 2006, 5–6.

- 33 Yksityisyrittäjä 10–11/1941, Yksityisyritteliäisyys, 5; Yksityisyrittäjä 16/1944, Nyt jos koskaan on yrittettävä, 2–5; Kauppalehti 28.11.1941, Ihmisolemuksen liikkeellepaneva voima on yksilöllinen yrittäjähenk.
- 34 Talous ja Koti 11/1946, Miten kuluttaja sanelee ehtonsa.
- 35 Talous ja Koti 13/1948, "Yritteliäisyys kansan olemassaolon edellytys".
- 36 Yksityisyrittäjä 6/1940, Uusi tie (pk), 1.
- 37 Yksityisyrittäjä 11/1945, Yrittäjä vie yhteiskuntaa eteenpäin.
- 38 Talous ja Koti 6/1948, Tuuma taloudesta – tuuma kansalaisvapaudesta.
- 39 Kauppalehti 19.6.1942, Keskustelua talousjärjestelmästä (pk).
- 40 Jokinen – Juhila – Suoninen 2004, 30; Fairclough 1992, 187.
- 41 Yksityisyrittäjä 21/1944, Yksityisyritteliäisyyden Viikko marraskuun 19–26 p:nä.
- 42 Talous ja Koti 6/1941, J.R., Kuka on yksityisyrittäjä?
- 43 Talous ja Koti 10–11/1943, Suomen talonpoika on ollut ja tulee olemaan yksityisyrittäjä.
- 44 Transformaatiosta, ks. Fairclough 1992, 35–36; Jokinen – Juhila, 101–105.
- 45 Salonen 1955, 60–65; Galambos 1966, 4–9, 51–54; Freyer 1990, 1–10, 20–26, 202–213; Lundqvist 2003, 13; Kallioinen 2006, 6–16, 232–247.
- 46 Yksityisyrittäjä 4/1939, Vilho A. Aalto, Yksityisyrittäjäin yhdistystoiminta terveen yrittäjähengen ja terveen kilpailun vaalijana, 93–95.
- 47 Toimialajärjestöjen luonteesta "yleisen hyvän" tuottajina ja "yleisen pahan" torjujina, ks. Van Waarden 1992, 525; Lundqvist 1995, 30–31.
- 48 Kauppalehti 23.10.1940, Järjestöpakko (pk); Yksityisyrittäjä 6/1940, Kansanhuoltoministeriö ja liike-elämä. Ministeri V.A. Kotilaisen esitelmä, 4–6, 20; Yksityisyrittäjä 6/1940, Järjestöpakko saa kannatusta, 14–15.
- 49 Yksityisyrittäjä 8/1943, Paavo Aarnio, Näkökohtia elinkeinoelämän järjestötoiminnasta, 21–25.
- 50 Yksityisyrittäjä 5/1946, Talouselämä nuorallatanssijaksiko...?, 2.
- 51 Vrt. Casson 1997; Nooteboom 2002, 76–77.
- 52 Talouselämä 21–22/1942, Valtion puuttuminen talouselämään..., 371.
- 53 Ks. luottamuksesta hallintamekanismina, Kautonen 2005, 95–108.
- 54 Yksityisyrittäjä 5/1946, Taloudelliset järjestöt hyödyttävät sekä yrittäjiä itseään että yhteiskuntaa, 3.
- 55 Talous ja Koti 3/1944, Yksityisyritteliäisyydestä sanottua 10 vuoden ajalta.
- 56 Talous ja Koti 16/1943, Keskiluokka, valtio ja järjestäytyminen.
- 57 Talouselämä 41/1940, Henrik Ramsay, Halu yhteistyöhön erityisen olennaista Suomen elinkeinoelämälle, 456–458.
- 58 Enäjärvi 1945, 38–39; Toivonen 1950, 74–88; Seppinen 1984; Teräs 2005, 153–159.
- 59 Talouselämä 33–34/1940, Tuonnin ja sen valvonnan keskittäminen, 353–354.
- 60 Kauppalehti 4.9.1940, Taloudelliset järjestöt (pk); Talouselämä 41/1940, Valtiojohtoinen talouselämä, 443–444 (sit.).
- 61 Kauppalehti 23.10.1940, Järjestöpakko (pk).
- 62 Talouselämä 41/1940, O.W. Louhivuori, Valtiojohtoisuus Italian ja Saksan taloudessa, 445–452; Kauppalehti 14.12.1940, Terve kilpailu säilytettävä (pk); Kauppalehti 7.1.1942, Onko riippumattomalla yrittäjällä tulevaisuutta?; Kauppalehti 10.2.1942, Siirtyminen sotatalouteen tapahtui hankauksitta Saksassa; ks. Faber 2000, 317–318.
- 63 Yksityisyrittäjä 2/1943, R. Teerisuo, Järjestötoiminnan uudistaminen, 2–5; Kauppalehti 11.12.1942 Yrittäjien pakollisen järjestäytymisen ajatus (pk).
- 64 Yksityisyrittäjä 8/1943, Paavo Aarnio, Näkökohtia elinkeinoelämän järjestötoiminnasta, 21–25; sama, Usko Koski, Järjestöpakkokysymyksestä, 25–28.
- 65 Yksityisyrittäjä 6/1943, Järjestötutkimus, 2–6.
- 66 Yksityisyrittäjä 6/1943, Järjestötutkimus, 2–6.
- 67 Kauppalehti 6.2.1941, Säännöstelymääräysten rikkomukset (pk).
- 68 Yksityisyrittäjä 9/1943, Nimensä häpäisijät (pk), 1.
- 69 Kauppalehti 12.9.1940, Liikemoraali (pk); Kauppalehti 4.9.1940, Taloudelliset järjestöt (pk); Kauppalehti 28.11.1941, Yksityisen yrittäjätoiminnan tulevaisuus (pk).
- 70 Kauppalehti 12.9.1940, Liikemoraali (pk); Kauppalehti 21.9.1943, Liikemoraali (pk).
- 71 Williamson 1989, 139.
- 72 Kauppalehti 6.2.1941, Säännöstelymääräysten rikkomukset (pk).
- 73 Kauppalehti 21.9.1943, Liikemoraali (pk).

- 74 Talouselämä 7–8/1942, Askel "suunnitelmataloutta" kohden, 81–82 (sit.).
- 75 Kauppalehti 28.11.1941, Yksityisen yrittäjätöiminnan tulevaisuus (pk).
- 76 Kauppalehti 17.4.1942, Ammatillinen järjestäytyminen nykyoloissa (pk); Yksityisyrittäjä 11/1942, Yksityisyritteliäisyyden viikko, 2–10.
- 77 Ks. rauhaan palaamisen problematiikasta, Karonen 2006, 9–20.
- 78 Kauppalehti 17.11.1947, Säännöstelyn purkaminen (pk).
- 79 Kauppalehti 25.1.1946, Kauppias, Vahingoksi osoittautunut säännöstely (pk); Kauppalehti 30.6.1947, Säännöstelyn purkaminen (pk); Talouselämä 47/1947, Säännöstelyn kriisi (pk), 821–822; Talouselämä 17/1947, Enemmän johdonmukaisuutta (pk), 281–282.
- 80 Kauppalehti 30.6.1947, Säännöstelyn purkaminen (pk).
- 81 Kauppalehti 10.1.1946, Keskitettyyn suunnitelmatalouteen? (pk); Talous ja Koti 4A/1947, Yrittäjävapauden puolesta ja säännöstelyn purkamisen toivossa.
- 82 Yksityisyrittäjä 14/1946, Mihin suuntaan?, 2
- 83 Ks. Paavonen 1987, 209–269; Pihkala 1982b, 340–341.
- 84 Kauppalehti 8.2.1946, Sosialisoidumiskomitea (pk); Kauppalehti 18.2.1946, Sosialisoidumiskomitea (pk); Kauppalehti 31.8.1946, Vapaa talousjärjestelmä vai sosialismi?; Kauppalehti 16.9.1946, Sosialisoidumishankkeet ja julkisuus (pk); Kauppalehti 8.5.1947 Sosialisoidumispuuhat (pk).
- 85 Kauppalehti 19.12.1949, Erään farssin loppu (pk).
- 86 Kauppalehti 2.5.1949, Byrokratia (pk) (sitatit 1); Kauppalehti 22.11.1947, Turhasta säännöstelystä päästävä kiireimmiten (sitatit 2 ja 3).
- 87 Talouselämä 47/1947, Säännöstelyn kriisi (pk) (sit.); Talouselämä 37/1947, Olavi Salas, Säännöstelyn kustannukset, 604–605.; Talouselämä 38/1947, Olavi Salas, Säännöstelyjärjestelmämme epäkohtia, 625–626.
- 88 Ks. Vilkuna 1962, 102–104; Perko 1988.
- 89 Talous ja Koti 11/1946, Yrittäjävapaus – kuluttajan vapaus (sit); Talous ja Koti 7A/1947, Vapaa kilpailu on myös kuluttajan vapauden perusta ja pohja; Talouselämä 47/1947 Säännöstelyn kriisi (pk), 821–822..
- 90 Talous ja Koti 6/1947, Täytyvätkö kuluttajain toiveet viimeinkin? (sit.); Yksityisyrittäjä 14/1946, Vapaa kilpailu takaa hyvän asiakaspalvelun, 30; Yksityisyrittäjä 16/1946, Kilpailuko tarpeeton rasitus talouselämälle?, 25; Kauppalehti 25.1.1946, Kauppias, Vahingoksi osoittautunut säännöstely (pk).
- 91 Kauppalehti 10.1.1946, Keskitettyyn suunnitelmatalouteen? (pk).
- 92 Kauppalehti 18.6.1948, Säännöstelyn purkaminen (pk); Kauppalehti 24.8.1948, Kilpailutalouteen! (pk) (sit.).
- 93 Kauppalehti 24.11.1949, Kilpailun tehtävä (pk).
- 94 Kauppalehti 18.6.1948, Säännöstelyn purkaminen (pk); Kauppalehti 8.2.1949, Talouspoliittinen komitea (pk).
- 95 Kauppalehti 24.11.1949, Kilpailun tehtävä (pk).
- 96 Kauppalehti 16.10.1947, Säännöstelyn purkaminen (pk).
- 97 Kauppalehti 27.4.1949, Monipuuhaisuus (pk).
- 98 Ks. Teräs 2005, 143–148.
- 99 Jokinen – Juhila 2004, 80–82, 89–90.
- 100 Kilpailuideologiasta, ks. Lundqvist 2003, 7–8, 183–191.